

Методичні рекомендації

щодо реалізації права дитини
БУТИ ЗАСЛУХАНОЮ
при розгляді цивільних справ

Методичні рекомендації

щодо реалізації права дитини
БУТИ ЗАСЛУХАНОЮ
при розгляді цивільних справ

Автори:

Бугаєць Тамара, магістерка міжнародного права (LL.M.); адвокатка у сфері захисту прав та інтересів дитини; експертка ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»»; залучена експертка Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх;

Гретченко Лариса, адвокатка, медіаторка, голова Комітету НААУ з питань сімейного права, залучена експертка Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх;

Грицевич Олександра, експертка з питань захисту прав та інтересів дитини ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»»;

Козлова Анна, докторка філософії у галузі психології, судова експертка, супервізорка психологів, які залучаються до кримінальних проваджень за участю дітей, експертка з питань захисту прав дітей ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»», залучена експертка Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх;

Пархоменко Павло, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, кандидат юридичних наук.

Загальна редакція:

Пархоменко Павло, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, кандидат юридичних наук.

Координатор від ЮНІСЕФ в Україні:

Старіков Віталій, координатор програм захисту дітей.

M52 Методичні рекомендації щодо реалізації права дитини бути заслуханою при розгляді цивільних справ / Бугаєць Тамара, Гретченко Лариса, Грицевич Олександра, Козлова Анна; Загальна редакція: Пархоменко Павло; Координатор від ЮНІСЕФ в Україні: Старіков Віталій – Київ : ТОВ «Обнова Компані», 2026. – 64 с. ISBN 978-617-7239-68-9

Рекомендації розроблено в межах пілотного проекту з розгортання спеціалізації суддів у справах сім'ї та дітей, за ініціати́ви Верховного суду, Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх та ЮНІСЕФ в Україні, в межах проекту «Надання психосоціальної підтримки та забезпечення правосуддя як складової частини кращого догляду для вразливих дітей», що реалізується ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер».

УДК 342.7-053.2:347.9](477)(072)

Думки, висловлені в методичних рекомендаціях, є позицією авторок і не обов'язково відображають погляди ЮНІСЕФ.

Зміст

I. Мета і завдання методичних рекомендацій	4
II. Правова основа щодо реалізації права дитини бути заслуханою	5
III. Принципи реалізації права дитини бути заслуханою	10
IV. Особливості реалізації права дитини бути заслуханою з урахуванням її віку та рівня розвитку	13
V. Ролі суб'єктів, які беруть участь у заслуховуванні дитини	17
VI. Етичні стандарти взаємодії з дитиною під час її заслуховування	25
VII. Особливості підготовки дитини до її заслуховування в суді	33
VIII. Процедура заслуховування дитини в суді	35
IX. Способи та методи заслуховування дитини, оцінка її поглядів	38
Додаток 1	43
Додаток 2	47
Додаток 3	50
Додаток 4	52
Додаток 5	54
Додаток 6	56
Додаток 7	58

1. Мета і завдання методичних рекомендацій

Методичні рекомендації щодо реалізації права дитини бути заслуханою при розгляді цивільних справ (далі — Методичні рекомендації) розроблені з метою забезпечення єдиного підходу до **реалізації права дитини бути заслуханою** під час розгляду цивільних справ відповідної категорії з урахуванням індивідуальних особливостей та потреб дитини.

Методичні рекомендації спрямовані на підвищення обізнаності суддів і працівників служб у справах дітей щодо міжнародних стандартів, національного законодавства, етичних принципів, а також практичних аспектів взаємодії з дитиною та проведення процедури її **заслуховування**. Їх застосування сприятиме ефективній реалізації конвенційних прав дитини, зокрема права бути вислуханою та права на прийняття рішень у найкращих її інтересах, що, своєю чергою, забезпечить ширший доступ дитини до правосуддя в цивільних провадженнях.

Методичні рекомендації розроблені на виконання підпункту 2 пункту 37 Операційного плану заходів з реалізації у 2025—2028 роках Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року¹.

Методичні рекомендації мають такі завдання:

- окреслити нормативно-правову базу з питань реалізації права дитини бути заслуханою з урахуванням міжнародних стандартів і національного законодавства України;
- визначити ключові принципи забезпечення права дитини бути заслуханою при прийнятті рішень, що її стосуються;
- розкрити вікові та психологічні особливості дітей різних вікових груп і надати орієнтири щодо адаптації процесу опитування з урахуванням рівня розвитку дитини;
- визначити ролі та функції основних суб'єктів, залучених до процесу опитування дитини (суддів, працівників служб у справах дітей, психологів, адвокатів в інтересах дитини тощо);
- сформулювати етичні стандарти взаємодії з дитиною для кожної категорії фахівців, які залучаються до опитування дитини;
- надати практичні рекомендації щодо підготовки до опитування дитини, включаючи створення безпечного та дружнього до дитини середовища;
- описати покроковий алгоритм проведення процедури опитування дитини, включаючи особливості підготовки дитини до взаємодії з судом;
- надати рекомендації щодо методів і способів з'ясування та оцінювання поглядів дитини, включно з альтернативними формами (малюнки, інтерв'ю, спостереження);
- розглянути способи фіксування поглядів дитини, з'ясованих опосередковано, коли дитина не бере безпосередньої участі в судовому засіданні;
- визначити ефективні способи інформування дитини про значення її участі та вплив її поглядів на прийняття рішень;
- узагальнити практику реалізації права дитини бути заслуханою в рішеннях судів та органів опіки і піклування.

¹ Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження Операційного плану заходів з її реалізації у 2025—2028 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лип. 2025 р. № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80?find=1&text=%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%BA#w1_8.

II. Правова основа щодо реалізації права дитини бути заслуханою

Конвенція про права дитини² у статті 12 покладає на Держави-учасниці обов'язок забезпечити дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Відповідно до Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 12 від 20 липня 2009 року «Право дитини бути заслуханою»³:

- можливість бути заслуханим повинна забезпечуватися «під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду»;
- пропонується вводити в дію законодавчі заходи, що вимагають від осіб, відповідальних за прийняття рішень у межах судових чи адміністративних розглядів, пояснювати, якою мірою думці дитини було приділено належну увагу і які наслідки рішення для цієї дитини;
- заслуховування дитини не може бути ефективним, якщо воно відбувається в умовах залякування, у ворожій обстановці або без урахування особливостей і віку дитини.

Комітет підкреслює, що в ст. 12 Конвенції про права дитини не встановлюється будь-якого вікового обмеження щодо права дитини висловлювати свої погляди, і вона не заохочує Держави-учасниці до введення в законодавстві або на практиці вікових обмежень, які б ущемляли право дитини бути почутою по всіх питаннях, які стосуються її інтересів (пункт 21). Такий підхід має застосовуватись і під час розгляду справ щодо забезпечення права дитини на сім'ю.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей⁴ містить ст. 3 «Право бути поінформованим та висловити свою думку під час розгляду справи», за змістом якої дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами, використання яких вона може вимагати:

- a отримувати всю відповідну інформацію;
- b отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки;
- c бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок і про можливі наслідки будь-якого рішення.

Практичне застосування цієї норми передбачає створення для дитини умов, у яких вона може отримати зрозумілу для неї інформацію, висловити свою позицію в безпечній атмосфері та бути почутою під час прийняття рішення.

Стаття 6 «Порядок прийняття рішення» указаної Європейської конвенції закріплює положення, згідно з яким під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган:

- a визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах ди-

² Конвенція про права дитини : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20 листоп. 1989 р. URL: https://www.google.com/url?q=https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021%23Text&sa=D&source=docs&ust=1779891347678364&usq=AOvVaw327VXi8H_wiA7dqEj8pDkv.

³ Зауваження загального порядку № 12 (2009) Комітету ООН з прав дитини «Право дитини бути заслуханою» від 20 лип. 2009 р. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F12&Lang=ru.

⁴ Європейська конвенція про здійснення прав дітей : Конвенція Ради Європи від 25 січ. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.

тини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності;

- b якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння:
 - упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію;
 - у відповідних випадках консультує особисто дитину (у разі необхідності — приватно) сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілий дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини;
 - надає можливість дитині висловлювати її думки;
- c приділяє належну увагу думкам, які висловила дитина.

Практичне застосування цієї норми передбачає, що судовий орган зобов'язаний не лише формально враховувати погляди дитини, а й реально оцінювати її позицію як важливий елемент прийняття рішення в контексті забезпечення найкращих інтересів дитини.

Конвенція про контакт з дітьми⁵ у ст. 6 закріплює право дитини бути поінформованою, отримувати консультації та висловлювати свою думку. Дитина, яка відповідно до внутрішнього законодавства вважається достатньо свідомою, за винятком, коли це явно суперечить її найвищим інтересам, має право:

- одержувати всю суттєву інформацію;
- отримувати консультації;
- висловлювати свою думку.

Таким поглядам, переконливим бажанням і почуттям дитини повинно надаватися належне значення.

Практичне застосування цієї норми передбачає, що дитина має право знати, що відбувається навколо неї, які рішення плануються щодо її контактів із батьками, опікунами або родичами, а також які наслідки можуть мати ті чи інші дії.

Згідно з положеннями Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянута)⁶, врахування думки дитини та перевагу її найвищих інтересів закріплюють ст. 5 (згода дитини на усиновлення) та ст. 6 (консультації з дитиною).

Практичне застосування зазначених норм забезпечує реальну участь дитини в процедурі усиновлення. Це дає можливість не лише формально дотриматися вимоги про згоду, а й гарантувати, що рішення приймається в атмосфері поваги, довіри та з урахуванням індивідуальних потреб і почуттів дитини, відповідно до принципу найкращих інтересів дитини.

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей⁷, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року (далі — Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дітей), закріплюють, що держави-члени повинні гарантувати ефективне здійснення прав дітей, щоб їхні найкращі інтереси мали першочергову увагу в усьому, що стосується або зачіпає їхні інтереси. Зокрема, при **заслуховуванні або опитуванні дитини** під час судових і позасудових розглядів, а також під час інших заходів судді та інші фахівці повинні спілкуватись із дитиною з повагою та делікатністю (п. 57); **методи опитування**, такі як відео- або аудіозапис чи попередні закриті судові слухання, повинні використовуватись і розглядатись як допустимі докази (п. 59); **кімнати опитування** та очікування повинні бути організовані з дружнім до дітей оточенням (п. 62).

⁵ Конвенція про контакт з дітьми : Конвенція Ради Європи від 15 трав. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659#Text.

⁶ Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) : Конвенція Ради Європи від 27 листоп. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.

⁷ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : ухвалені Комітетом міністрів Ради Європи 17 листоп. 2010 р. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.

Підрозділ 6 «Свідчення та заяви дітей» Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей, у частині процедури опитування дитини визначає ряд важливих стандартів:

- опитування та збір заяв дітей повинні, наскільки це можливо, проводити кваліфіковані фахівці. Усі зусилля мають бути направлені на те, щоб діти надавали свідчення в найбільш сприятливому оточенні та за найсприятливіших умов, з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння, а також будь-яких труднощів, які вони можуть мати (п. 64);
- у разі потреби проведення більш ніж одного опитування їх повинна здійснювати переважно одна й та сама особа, з тим щоб забезпечити узгодженість підходів до інтересів дитини (п. 66);
- кількість опитувань повинна бути максимально обмежена, а їх тривалість повинна бути адаптована до віку та можливості концентрації уваги дитини (п. 67);
- повинні бути розроблені протоколи опитування, які враховують різні етапи розвитку дитини, та реалізовані в якості основи для підкріплення свідчень дітей. Вони повинні уникати навідних питань і тим самим підвищувати надійність (п. 71);
- з урахуванням найкращих інтересів і добробуту дітей повинна існувати можливість для судді дозволяти дитині не давати свідчення (п. 72).

Практичне застосування зазначених стандартів сприяє створенню системи правосуддя, яка не лише формально враховує погляди дитини, а й забезпечує її психологічну безпеку, гідність і реальну можливість бути почутою без шкоди для емоційного стану.

Положення Зауважень загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 12 виокремлюють п'ять послідовних етапів, яких важливо дотримуватись під час заслуховування дитини:

- 1 **Підготовка до процесу заслуховування дитини.** Підготовчий етап має забезпечити дитині розуміння того, що вона має право висловити свої погляди та що її погляди є важливими при прийнятті рішень в її інтересах. Необхідно враховувати рівень розвитку дитини, попередній досвід участі в офіційних процедурах (позасудових або судових) та емоційний стан дитини.

Рекомендації для практичного застосування:

- Пояснити дитині мету зустрічі, хто буде присутній, як саме використовуватимуться її слова.
- Використовувати зрозумілу для дитини мову, уникати юридичних або психологічних термінів.
- Залучити психолога для підготовки дитини до розмови.
- Забезпечити дитині можливість попередньої зустрічі з особою, яка проводитиме заслуховування, що знизить рівень тривоги в дитини.

- 2 **Саме заслуховування дитини.** Обстановка, де відбувається взаємодія з дитиною, має бути дружньою до дитини, і дитина має сприймати її як безпечну. Важливо, щоб дитина не відчувала тиску чи страху. Дитина може бути заслухана через залученого посередника (психолога).

Рекомендації для практичного застосування:

- Проводити заслуховування дитини в спеціально облаштованому приміщенні (за можливо-сті). Таким приміщенням може бути облаштована зала судового засідання. У вкрай складних справах заслуховування думки дитини можливі в «зеленій кімнаті» (враховуючи найкращі інтереси дитини, суд може прийняти рішення про виїзне засідання).
- За необхідності використовувати посередника — психолога, який допоможе дитині висловитися.
- Забезпечити конфіденційність процесу і відсутність осіб, присутність яких може виступати бар'єром для висловлення дитиною своєї думки.
- Обмежити тривалість розмови відповідно до віку та можливості концентрації дитини.

- 3 **Оцінювання можливостей дитини висловити свої погляди.** Вік дитини не повинен бути перешкодою для реалізації права дитини на участь. Оцінювання можливостей дитини дає змогу адаптувати процедуру заслуховування дитини до рівня її розвитку й не повинне бути бар'єром для її участі.

Рекомендації для практичного застосування:

- Не встановлювати мінімальний вік для заслуховування: кожна дитина має бути почута в тій формі, яка для неї прийнятна (усно, письмово, через малюнок, представника тощо).
- Психолог може допомогти визначити оптимальний спосіб комунікації з дитиною.
- Звертати увагу не лише на зміст висловлювань, а й на невербальні сигнали дитини.

- 4 **Надання дитині зворотного зв'язку.** Дитина має отримати інформацію про результати самого процесу та роз'яснення, як будуть враховуватись її погляди при прийнятті рішень. Такий підхід зміцнює довіру до процесу і підтримує почуття гідності дитини.

Рекомендації для практичного застосування:

- Після завершення заслуховування дитини важливо обов'язково повідомити дитину, як її думка може бути врахована.
- Надати роз'яснення в доступній формі, навіть якщо рішення не розходиться з думкою дитини.
- Висловити вдячність дитині за участь і запевнити, що її участь була важливою.

- 5 **Забезпечення дитині можливості подання скарг.** Має бути передбачена можливість подання дитиною (особисто або через свого представника) скарги в разі ігнорування чи порушення її права бути заслуханою чи ненадання належної уваги поглядам дитини. Цей етап гарантує, що право дитини бути заслуханою не є декларативним, а має реальний механізм захисту у випадку порушення.

Рекомендації для практичного застосування:

- Забезпечити, щоб дитина знала про таку можливість і мала підтримку дорослого в разі потреби її використати.
- Вжити належних заходів для забезпечення дитині власного адвоката.

Міжнародні стандарти імplementовані в національне законодавство. Врахування поглядів дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, закріплено ст. 171 Сімейного кодексу України⁸ (далі – СК України), за змістом якої:

- дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї;
- дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном.

Суд має право постановити рішення всупереч поглядам дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Закон України «Про охорону дитинства»⁹ визначає врахування думки дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити, як складову забезпечення її найкращих інтересів (ст. 1). Право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації закріплено у ст. 9 Закону. Необхідність заслуховування судом думки та побажань дитини під час вчинення дій, пов'язаних із розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини, в порядку, встановленому законом, слідує зі ст. 14 вказаного Закону.

⁸ Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

⁹ Закон України «Про охорону дитинства» : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

Забезпечення захисту прав малолітніх або неповнолітніх осіб під час розгляду справи відповідно до ст. 45 Цивільного процесуального кодексу України¹⁰ (далі — ЦПК України) здійснюється, зокрема, шляхом реалізації процесуального права безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки.

Характерні особливості допиту малолітніх і неповнолітніх свідків унормовано ст. 232 ЦПК України. Допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей. На відміну від з'ясування думки дитини судом, для якого відсутня чітка регламентація процедури, допит дитини як свідка є процесуальною дією, що має визначений законом порядок проведення.

На відмінності між заслуховуванням думки дитини і допитом свідка звернув увагу Верховний Суд у постанові КЦС ВС від 19.06.2024, справа № 372/3402/22¹¹.

«Заслуховування думки дитини в судовому засіданні не є допитом свідка, малолітнього / неповнолітнього свідка відповідно до статей 230, 232 ЦПК України, оскільки не спрямоване на з'ясування обставин справи, а має на меті з'ясування суб'єктивної думки дитини, яку суд враховує залежно від фактичних обставин справи та найкращих інтересів дитини, які можуть не відповідати висловленій думці.»

Верховний Суд зауважує, що процесуальний закон не містить спеціальних норм, які б регулювали порядок заслуховування думки дитини у справах щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном, що передбачено статтею 171 СК України, тому керується загальними приписами цивільного процесуального законодавства з урахуванням міжнародних актів та законодавства у сфері захисту прав дітей.

Суд під час заслуховування думки дитини створює умови, які будуть безпечні, комфортні, не злякають дитину, дадуть їй змогу говорити і висловлюватись вільно».

З огляду на вказане Верховний Суд відзначив, що заслуховування дитини в судовому засіданні не передбачає приведення її до присяги чи попередження про відповідальність за відмову висловити свою думку, а також не зумовлює обов'язку суду щодо вилучення інших осіб із зали засідання.

У практиці вирішення сімейних спорів відносно реалізації права дитини бути почутою непоодинокі вживаними є терміни «опитування», «допит», «з'ясування поглядів», «заслуховування дитини», «пояснення», «згода дитини». **Слід розрізняти їх змістову сутність, застосовні правові норми та процесуальні особливості, оскільки всі ці терміни стосуються реалізації принципу бути почутою.**

¹⁰ Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

¹¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 черв. 2024 р. у справі № 372/3402/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065635>.

III. Принципи реалізації права дитини бути заслуханою

Забезпечення права дитини бути заслуханою ґрунтується на низці міжнародно визнаних принципів, які визначають стандарти дружнього до дитини правосуддя та участі дитини в процесах, що її стосуються. Такі принципи спрямовані на створення безпечних і недискримінаційних умов, за яких дитина може вільно висловити свої погляди відповідно до віку та рівня зрілості. Їх дотримання є необхідною умовою дружнього, а не формального забезпечення права дитини на участь у прийнятті рішень.

Принципи забезпечення права бути почутою

Принцип	Сутність	Джерело	Приклад застосування
Добровільність	Право дитини бути почутою є її правом, а не обов'язком. Будь-який тиск чи примус є неприпустимими	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 44–45 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Суд чи інший уповноважений орган не примушують дитину висловлювати свої погляди, а з'ясовують її бажання, готовність і можливості. Тиск або примус щодо дитини можуть проявлятися у директивній формі залучення: коли її не запитують, чи готова і чи хоче вона брати участь у процедурі заслуховування, незалежно від рівня її розвитку та здатності висловити таке бажання
Поінформована участь	Дитина має розуміти суть процесу, мету її заслуховування, можливі наслідки та як її погляди буде враховано	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 48, 54 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Перед заслуховуванням дитині важливо пояснити, як буде відбуватися цей процес та чому її погляди важливі. При забезпеченні права дитини на інформацію вживається мова, яку дитина здатна зрозуміти з огляду на її вік і рівень зрілості
Повноцінна та ефективна участь	Дитина має не лише бути вислуханою, а й впливати на прийняття рішень. Її погляди повинні бути враховані та мати реальне значення для результату	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 44–49 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Суд або інший орган при прийнятті рішень обов'язково з'ясовує погляди дитини в спосіб, що відповідає її інтересам (дитина проговорює самостійно, через допомогу психолога, або думка, погляди дитини відображаються у висновку психолога). Важливо відобразити погляди дитини в рішенні з обов'язковим мотивуванням того, чи вони

Принцип	Сутність	Джерело	Приклад застосування
			відповідають найкращим інтересам дитини та беруться до уваги або не відповідають найкращим інтересам дитини та не враховуються при прийнятті рішення
Відповідність віку та рівню зрілості	Погляди дитини враховуються з огляду на вік і рівень зрілості дитини, не орієнтуючись формально на біологічний вік дитини	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 45, 54, 64 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Дитина є рівноправним учасником правовідносин незалежно від її віку, тому її погляди з'ясовуються в спосіб, який найкраще відповідає індивідуальним особливостям дитини
Конфіденційність і безпечне середовище	Заслуховування дитини відбувається в безпечному для неї середовищі, яке є чутливим до потреб дитини будь-якого віку. Заслуховування думки дитини має відбуватись конфіденційно	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 8–10, 18 Керівних принципів комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Важливо попередньо ознайомити дитину з приміщенням суду чи іншої будівлі та безпосередньо із залом судового засідання чи кімнатою, де буде відбуватись заслуховування її думки. Повинна використовуватись мова, яка відповідає віку та рівню розуміння дитини. Спілкування з дитиною повинно відбуватись делікатно та з повагою. Мають бути забезпечені всі умови для захисту дитини від шкідливої інформації чи зображень (наприклад, неприпустимими є сварки між батьками в присутності дитини). Судові засідання мають бути адаптовані до темпу та тривалості концентрації уваги дитини відповідного віку та здійснюватись у закритому режимі
Зрозуміла та дружня до дитини форма	Процедура має бути адаптована до віку дитини, з використанням простої мови та участі психолога	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 54–63 Керівних принципів комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Спілкування з дитиною має відбуватись у доступній формі (мовою, відповідно до віку та рівня розвитку дитини), в неформальній, дружній атмосфері, за участю дитячого психолога, слід уникати офіційної судової атмосфери, якщо це не потрібно

Принцип	Сутність	Джерело	Приклад застосування
Професійна підготовка фахівців	Особи, які заслуховують дитину, повинні мати спеціальні знання та навички, пройти спеціалізоване навчання щодо взаємодії та комунікації з дитиною, забезпечення її прав і потреб	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 16–18 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	До заслуховування дитини залучається психолог із досвідом роботи з дітьми відповідного віку, враховуючи особливі потреби дитини та специфіки процесу
Забезпечення зворотного зв'язку	Дитина має знати, як її погляди враховано і яке рішення прийнято	Ст. 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п. 49 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Після розгляду справи дитині в доступній формі пояснюють рішення суду, право та способи його оскарження. Це може зробити суддя, психолог, адвокат, який представляє інтереси дитини. Так само важливо пояснити, що право дитини бути почутою та врахування поглядів не обов'язково означає, що погляди дитини є остаточними для прийняття рішення
Недискримінаційний підхід	Усі діти мають рівне право бути вислуханими, незалежно від будь-яких ознак	Ст.ст. 2, 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 45, 47 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Дитина має розглядатись як повноцінний носій своїх прав, що може висловити свою думку з будь-якого питання у спосіб, що відповідає її віку та рівню зрілості. У разі потреби повинні бути гарантовані конкретні способи заслуховування дитини, яка перебуває в більш вразливому становищі, до прикладу, має психічні чи фізичні порушення
Забезпечення найкращих інтересів дитини	Врахування поглядів дитини — один з факторів, що впливають на визначення її найкращих інтересів, хоча він не єдиний чи основний	Ст.ст. 3, 12 Конвенції ООН про права дитини; Зауваження загального порядку № 12 Комітету ООН з прав дитини; п.п. 53, 72 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей	Організація заслуховування дитини має враховувати індивідуальні особливості та потреби дитини, а також вплив процесу на неї. Мають бути дотримані всі рекомендації щодо з'ясування поглядів дитини

IV. Особливості реалізації права дитини бути заслуханою з урахуванням її віку та рівня розвитку

Відповідно до підходу, закріпленого в ст. 12 Конвенції ООН про права дитини, українське законодавство, зокрема ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства» та ст. 171 Сімейного кодексу України, не передбачає вікових обмежень щодо права дитини висловлювати свої погляди з питань, що стосуються її життя.

У зв'язку з цим актуалізується питання: **як саме можна оцінити здатність дитини висловлювати власні погляди?** Щоб оцінити, чи здатна дитина висловити власні погляди, слід з'ясувати, **чи розуміє вона ситуацію, її значення та можливі наслідки, а також чи може чітко сформулювати свою позицію відповідно до свого віку й рівня розвитку.** Таке оцінювання потребує комплексного підходу і не може обмежуватись лише віковими критеріями.

Зміст		Особливості
Індивідуальне оцінювання здатності дитини висловити власні погляди	Суд (або уповноважений орган) оцінює самостійно, чи може конкретна дитина в конкретній ситуації зрозуміти і самостійно висловити власні погляди	Ризик неврахування вікових та індивідуальних особливостей дитини під час заслуховування її думки через відсутність спеціальних психологічних знань у суддів чи уповноважених осіб щодо вікових особливостей дітей
Судова практика	Судова практика демонструє, що реалізація права дитини бути заслуханою відбувається щодо дітей різного віку	Судова практика не завжди враховує індивідуальні особливості дитини, зокрема її рівень розвитку чи здатність до усвідомленого самовираження. У зв'язку з цим судова практика може служити лише загальним орієнтиром, але не має замінити індивідуальне оцінювання в кожному конкретному випадку
Заслуховування дитини через фахівця в галузі дитячої психології	Психолог зазвичай оцінює можливість дитини висловлювати власні погляди та сприяє в організації процедури заслуховування дитини таким чином, щоб її погляди були зрозумілими для суду та інших учасників провадження	Фахівець володіє спеціальними психологічними знаннями та навичками взаємодії з дітьми різної вікової категорії — може надати інформацію щодо особливостей дитини, специфіки комунікації тощо

Для організації проведення заслуховування дитини в суді в першу чергу враховуються вікові та індивідуальні особливості дитини з урахуванням сімейної історії.

Вікові особливості — характерні для певного періоду життя людини анатомо-фізіологічні і психічні якості (детальніше див. додаток 1).

Особистісний розвиток — процес накопичення якісних і кількісних змін психіки, що зумовлюють формування здатності до засвоєння соціального досвіду та побудови соціальної взаємодії, розвиток мотивів, ставлення до себе, до інших людей і до середовища.

Психічний розвиток — розвиток психічних процесів (пізнавальних процесів: відчуття, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення; процесів психічної регуляції: мотивації, цілепокладання, прийняття рішень, контролю, емоційних і рольових процесів; комунікативних процесів, які представлені в мовленні та невербальному спілкуванні), психічних властивостей (темпераменту, характеру, здібностей) і психічних станів під впливом виховання та навчання, що протікає за певними стадіями (етапами), які відповідають певному віковому періоду, і безпосередньо впливає на здатність дитини висловлювати свої думки та емоції.

Формування — це характеристика процесу розвитку під впливом зовнішніх соціальних і внутрішніх психофізіологічних чинників. У юридичній практиці вік є ключовим орієнтиром для визначення малолітніх і неповнолітніх дітей.

Під час заслуховування думки дитини важливо враховувати **фактори впливу на розвиток дитини**. Основними факторами впливу на розвиток дітей є:

- виховний стиль батьків;
- наявність / відсутність психотравмувального або стресового впливу;
- наявність активного залучення в життя та виховання дитини обох батьків;
- наявність емоційної підтримки;
- стан здоров'я (психічного та фізичного) дитини / батьків або осіб, які піклуються про дитину;
- стосунки в сім'ї та тип прив'язаності;
- задоволеність базових та актуальних потреб дитини;
- соціальне середовище та досвід взаємодії з іншими;
- можливість реалізації дитиною провідної діяльності віку тощо;
- специфіка впливу сімейного конфлікту, наприклад негативного впливу виконавчих дій тощо.

Важливо не тільки орієнтуватись у вікових особливостях дитини, а і розуміти як їх враховувати під час заслуховування дитини (детальніше див. додаток 2).

Враховуючи думку дитини, суди повинні розуміти, що малолітня дитина є вразливою до маніпуляцій із боку дорослих і певних ситуацій, а також брати до уваги всі обставини, що могли спричинити формування саме такого бажання в дитини, яке могло виникнути під впливом зовнішніх факторів, яким вона через свій вік неспроможна надавати правильну оцінку, чи інших можливих факторів впливу на неї. Сама по собі озвучена думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав, з огляду на те, що думка дитини не завжди може відповідати її інтересам, а тому при вирішенні спору, що стосується вкрай чутливої сфери правовідносин, суди повинні ґрунтовно дослідити та оцінити всі обставини справи, надати належну правову оцінку доказам: кожному конкретно взятому та в сукупності.

Постанова КЦС ВС від 07.02.2024 у справі № 455/307/22¹²

¹² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 лют. 2024 р. у справі № 455/307/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373782>.

Судовий експерт у висновку від 03 жовтня 2023 року № 931/23-23, складеному за результатами проведення судової психологічної експертизи, наголосив, що **хоча дитина і виявила бажання проживати з батьком, проте розуміння та оцінку сімейної ситуації односторонньо формує батько**, оскільки дитина останній час проживала саме з ним.

Відповідно до акта обстеження умов проживання від 28 червня 2022 року № 115, який був складений першим, у графі «Стосунки, традиції сім'ї» та «Висновки» зазначено, що під кінець бесіди **дитина не може чітко визначитись, із ким хоче проживати і де**; говорить, що приїхала до батька на канікули. Дитина зазначила, що хотіла б, щоб її батьки помирилися і всі жили разом.

У подальшому, **під час складання актів обстеження умов проживання, малолітня повідомляла, що бажає проживати з батьком. Водночас матеріалами справи встановлено, що починаючи з червня 2022 року, малолітня донька була позбавлена батьком можливості спілкуватись зі своєю матір'ю. З указанного слідує, що батько здійснював вплив на погляди малолітньої доньки щодо її матері.**

У правовідносинах, які стосуються вкрай чутливої сфери та долі дитини, інтереси якої превалюють над формальним тлумаченням норм права, питання слід вирішувати в контексті кожної конкретної справи без формального та уніфікованого підходу лише після повного, всебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, що мають значення для вирішення спору, та вивчення і дослідження усіх доказів як у сукупності, так і кожного доказу окремо.

Постанова КЦС ВС від 30.04.2025 у справі № 210/1936/22¹³

У разі, якщо в судовому засіданні будуть брати участь декілька дітей, бажано дотримуватись таких рекомендацій:

- попередити батьків про необхідність забезпечення дорослого, який зможе перебувати з дітьми в процесі очікування;
- визначити черговість дітей — через їхнє власне бажання або ж за ініціативою батьків;
- ставити дітям однакові питання (з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей), уникаючи посилань на те, що попередньо говорив / говорила брат / сестра;
- під час очікування, коли зайде інша дитина, намагатися, щоб діти не обговорювали між собою питання та процес, після того як одна дитина вийшла із залу судового засідання.

У процесі взаємодії з дитиною в ситуаціях забезпечення права дитини на сім'ю **слід враховувати особливості прив'язаності**. Згідно з теорією прив'язаності Джона Боулбі, кожна дитина формує сильний емоційний зв'язок із тією людиною, яка забезпечує їй турботу та захист. Зазвичай це один із батьків або інший близький дорослий. Цей зв'язок важливий для виживання, тому дитина схильна довіряти і триматися тієї фігури прив'язаності, яка дає їй відчуття безпеки. У конфліктних ситуаціях (наприклад під час розлучення батьків) це означає, що дитина може підтримувати одного з батьків не тому, що дійсно цього хоче, а тому, що боїться його втратити або хоче зберегти з ним емоційний контакт. У таких випадках думка дитини може видаватися щирою, але насправді вона сформована під впливом дорослого.

Прив'язаність (прихильність) — це результат дитячо-батьківської взаємодії, який відображає образ сприйняття дитиною батьків, її самосприйняття («зв'язаність» дитини з батьками). Проявляється прив'язаність по-різному в різних життєвих періодах і в різних ситуаціях. У результаті взаємодії з батьками дитина формує когнітивні уявлення про себе та оточуючих, внутрішню робочу модель, схеми взаємодії з іншими людьми. Функцією системи прив'язаності є виживання дитини.

¹³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30 квіт. 2025 р. у справі № 210/1936/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127138352>.

Власне прив'язаність забезпечує виживання дитини за рахунок такої схеми у випадках безпечної прив'язаності:

у дитини виникає потреба — дитина сигналізує про наявність потреби — батьки розпізнають потребу дитини — батьки задовольняють потребу — дитина заспокоюється.

Окрім безпечної прив'язаності, якщо батьки нехтують потребами дитини, прив'язаність може порушитися. Порушення прив'язаності відбувається так:

у дитини виникає потреба — дитина сигналізує про наявність потреби — батьки можуть розпізнати або не розпізнати потребу — батьки не задовольняють потребу дитини — дитина перебуває в напруженні, що в результаті трансформується в негативні особистісні зміни.

При ухваленні рішень в інтересах дитини важливим є виявити тип прив'язаності дитини до кожного з батьків або інших родичів (відповідно до предмета спору) та зрозуміти потреби дитини. Важливо, щоб дорослий із безпечною прив'язаністю залишався поруч, був «провідником» до дорослого з порушеною прив'язаністю (якщо цей дорослий готовий змінювати поведінку відповідно до найкращих інтересів дитини) або забезпечував систематичний контакт із дитиною з метою збереження безпечної прив'язаності тощо. Так само врахування вікових особливостей дитини важливе при взаємодії судді чи іншої уповноваженої особи з дитиною під час з'ясування її думки (див. додаток 3).

V. Тілі суб'єктів, які беруть участь у заслуховуванні дитини

5.1. Суддя

Суддя є ключовим суб'єктом процесу заслуховування дитини. Саме він визначає, чи потрібно слухати дитину особисто, у якому форматі та за участі яких фахівців. Суддя повинен переконатися, що дитина розуміє, навіщо її залучають, як проходитиме розмова і які можуть бути наслідки її участі. Його завдання — створити поважну, спокійну і чутливу до дитини атмосферу, уникати тиску, навідних формулювань або зайвого формалізму, що може налякати дитину. Суддя заслуховує дитину в межах судового засідання, поважаючи її право бути почутою та вільно висловлювати власні думки, почуття і досвід, при цьому оцінюючи її висловлювання не як доказ факту, а як джерело інформації про її погляди та інтереси. Суддя зіставляє зміст того, що проговорила дитина, з іншими матеріалами справи.

Озвучена в судовому засіданні думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні справи, оскільки погляди дитини не завжди можуть відповідати її найкращим інтересам, можуть бути висловлені під впливом певних зовнішніх факторів, наприклад таких, як тривалий час проживання дитини з одним із батьків без можливості повноцінного спілкування з тим із батьків, з ким дитина не проживає. Верховний Суд у постанові КЦС ВС від 22 грудня 2021 року у справі № 554/1124/20¹⁴ наголосив, що при з'ясуванні думки дитини доцільно зважати на те, що оцінка дитиною поведінки своїх батьків, життєвих обставин може бути необ'єктивною та зумовленою різними важелями впливу. У зв'язку з цим законодавець передбачив право суду постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України). Аналогічного підходу дотримується Верховний Суд у справі № 705/3040/18¹⁵. «Озвучена думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав, оскільки її думка не завжди може відповідати її інтересам, може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, яким вона в силу малолітнього віку неспроможна надавати правильну оцінку, чи інших можливих факторів впливу на неї. Виходячи з пріоритету якнайкращих інтересів дитини, Верховний Суд вважає, що неврахування апеляційним судом думки малолітньої дитини щодо позбавлення її матері батьківських прав є виправданим з огляду на її вік, до того ж, як слідує із технічного звукозапису судового засідання від 10 листопада 2021 року, дитина не висловила власної ствердної думки щодо необхідності позбавлення батьківських прав її матері».

Також суддя несе додаткову відповідальність — перевірити, чи була дитина належно поінформована про процедуру, і, якщо інформації бракує або є сумніви в її розумінні, має уточнити це до початку заслуховування. Кількість і тривалість запитань суддя адаптує до віку та стану дитини, при цьому помічною буде участь дитячого психолога. В окремих випадках суддя може дозволити заслуховування дитини не в залі суду, а в більш звичному для дитини просторі, наприклад у своєму кабінеті або в спеціально облаштованій кімнаті, якщо це краще буде відповідати інтересам дитини.

Внутрішнє переконання судді, на якому ґрунтується вирішення сімейного спору за участю дитини (постанова КЦС ВС від 14.12.2023 у справі № 127/20368/21¹⁶), має формуватися з **урахуванням реалізації права дитини бути почутою**, закріпленого в статті 12 Конвенції про права дитини. Саме з'ясування поглядів дитини — безпосередньо або через представника — є тим інструментом, який забезпечує врахування її інтересів не лише формально, а й по суті. Такий підхід підтримав Верхов-

¹⁴ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 груд. 2021 р. у справі № 554/1124/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221063>.

¹⁵ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13 лип. 2022 р. у справі № 705/3040/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359259>.

¹⁶ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 груд. 2023 р. у справі № 127/20368/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115898872>.

ний Суд у постанові КЦС ВС від 14.03.2025 у справі № 527/955/24¹⁷, де наголошено, що оцінка того, яким чином було забезпечено право дитини висловити свою думку і наскільки ця думка була врахована, є важливим елементом при розгляді спорів, пов'язаних із захистом прав дитини. При розгляді спорів, пов'язаних із захистом прав дитини, в судовому рішенні необхідно наводити мотиви врахування (неврахування), які стосуються:

- того, як враховувались якнайкращі інтереси дитини, які елементи, залежно від специфіки спору, брались до уваги для визначення їх змісту;
- того, чи враховано погляди дитини або чи наведено підстави їх неврахування;
- оцінки висновку органу опіки та піклування або причин, що зумовили неможливість отримання такого висновку;
- відповіді на твердження про застосування домашнього насильства;
- обставин конкретної справи, рівня розвитку дитини, соціально-психологічних рис дитини, умов її проживання та навчання, безпеки, ситуації в сім'ї і взаємовідносин із дорослими тощо.

5.2. Органи опіки та піклування і служби у справах дітей

Органи опіки та піклування та служби у справах дітей як уповноважені державою суб'єкти системи захисту прав і законних інтересів дітей відіграють ключову роль у цивільних провадженнях, що стосуються забезпечення права дитини на сім'ю. Водночас орган опіки та піклування і служба у справах дітей — це два різні суб'єкти, які в справах щодо дитини часто працюють поруч, але мають відмінні функції та повноваження.

Орган опіки та піклування — це виконавчий орган місцевої ради або районної, районної в м. Києві державної адміністрації, який ухвалює офіційні рішення та надає суду письмові висновки щодо місця проживання дитини, графіка спілкування, позбавлення чи поновлення батьківських прав, інших питань, що прямо передбачені законом. Орган опіки та піклування діє як той, хто вирішує і формалізує позицію держави на місцевому рівні щодо справ, які стосуються забезпечення права дитини на сім'ю.

Служба у справах дітей — це спеціалізований структурний підрозділ місцевої влади у сфері захисту дітей, що утворюється відповідним органом опіки та піклування для здійснення покладених на нього повноважень і проводить безпосередню роботу з дитиною та сім'єю: соціальне обстеження умов життя, бесіди, збір інформації від школи, родичів чи інших фахівців, а за потреби організовує бесіду з дитиною для підготовки матеріалів до суду або для інформування органу опіки та піклування. Служба у справах дітей не ухвалює остаточних процесуальних рішень у справі, але є тим, хто збирає дані, оцінює рівень безпеки дитини та забезпечує соціальний захист, готує проекти рішень органу опіки та піклування.

Об'єднує обидва суб'єкти те, що вони діють у системі захисту дитини, і їхня ефективність залежить від злагодженої співпраці між собою та судом.

Органи опіки та піклування є обов'язковими учасниками справ щодо визначення місця проживання дитини, позбавлення чи поновлення батьківських прав, встановлення графіка спілкування або відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. У цих процесах вони виконують роль посередника між судом і дитиною, поєднуючи соціальну, психологічну та правову інформацію для всебічної оцінки ситуації. Їхня діяльність базується на комплексному аналізі життєвих обставин, що дає можливість ухвалювати рішення, спрямовані на захист найкращих інтересів дитини та забезпечення справедливого балансу між її правами, правами батьків і обов'язками держави.

Ключові функції органів опіки та піклування та служб у справах дітей у межах цивільних проваджень мають охоплювати весь цикл роботи з дитиною та її сім'єю (найближчим оточенням): від первинної оцінки ситуації до післясудового супроводу.

¹⁷ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 берез. 2025 р. у справі № 527/955/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933110>.

Насамперед фахівці мають здійснювати первинне соціальне обстеження, під час якого детально вивчаються побутові, емоційні, освітні та матеріальні умови життя дитини, а також проводяться бесіди з її батьками, педагогом та психологом. За рішенням суду фахівці служби у справах дітей можуть організувати дружню бесіду з дитиною в комфортних, звичних умовах, щоб уникнути психологічного стресу й забезпечити вільне висловлення її думки.

На основі зібраної інформації органи опіки та піклування готують обґрунтований письмовий висновок, який містить опис життєвих умов, дані психологічної оцінки, поведінкові спостереження, узагальнення позиції дитини та аргументовану рекомендацію щодо найбільш доцільного рішення з огляду на її найкращі інтереси.

У разі залучення дитини до участі в судовому засіданні служба у справах дітей може посприяти в залученні психолога, який може підтримати емоційний стан дитини та пояснити їй, що відбувається.

Після ухвалення рішення суду служба у справах дітей має вжити заходи щодо здійснення супроводу дитини та її сім'ї, особливо якщо змінюються місце проживання або режим спілкування з батьками, забезпечити психосоціальний супровід та адаптаційний моніторинг для плавного й безпечного переходу до нових умов. За потреби варто залучити інших суб'єктів захисту прав дитини, зокрема надавачів соціальних послуг, які наявні в громадах.

Інструменти та форми взаємодії органів опіки та піклування і служб у справах дітей із судом охоплюють і документальне забезпечення процесу, і безпосередню участь у розгляді справ.

До ключових інструментів належать підготовка довідки-характеристики сім'ї та надання акта обстеження умов проживання, що дає суду можливість зрозуміти повну картину життєвої ситуації дитини. Також суду можуть бути надані необхідні довідки щодо навчання дитини, стану її здоров'я та відомості про зайнятість батьків, що доповнює комплексний аналіз обставин справи.

Висновок органу опіки та піклування є документом, який подається для прийняття відповідного рішення судом, тобто він є доказом у цивільній справі, який підлягає оцінці в сукупності з іншими доказами. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини.

Письмовий висновок органу опіки та піклування щодо розв'язання спору виконує допоміжну функцію при вирішенні спорів, які стосуються прав та інтересів дітей, і спрямований передусім на отримання максимальної інформації щодо обставин, які мають значення для вирішення конкретного спору, оскільки орган опіки та піклування має повноваження встановлювати відомості, одержані в результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні тощо.

Постанова КЦС ВС від 12.10.2022 у справі № 559/1215/19¹⁸

Окрім письмових матеріалів, представники органів опіки та піклування та служби у справах дітей надають пояснення, відповідають на запитання суду, а також виконують роль захисного суб'єкта для дитини, допомагаючи забезпечити її права та інтереси.

Органи державної влади і місцевого самоврядування, надаючи висновок, діють паралельно із судом, захищаючи права та інтереси дитини, і тим самим допомагають суду здійснювати захист відповідно до ч. 1 статті 2 ЦПК України.

Такі висновки, безумовно, мають велике значення для ухвалення судом законного, обґрунтованого та справедливого рішення, адже висновок органів державної влади та місцевого самоврядування формується з урахуванням досвіду в певній сфері, у межах компетенції відповідного органу та на основі його повноважень.

¹⁸ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12 жовт. 2022 р. у справі № 559/1215/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106868297>.

Однак невчинення таких захисних дій із боку владного органу у вигляді неподання висновку не може служити підставою для відмови або для зволікання в захисті з боку суду, оскільки здійснення правосуддя, захист прав та інтересів дітей не можуть ставитись у залежність від можливості здійснення владними органами своїх повноважень.

Постанова КЦС ВС від 14.02.2024 у справі № 756/12509/21¹⁹

Важливо так само враховувати постанову КЦС ВС від 31.10.2024, справа № 753/14640/23²⁰, з висновком про те, що в ситуації потрапляння дитини у сферу дії правосуддя воно має бути адаптованим до її потреб.

«(43.) В питанні доступу дитини до суду та забезпечення представництва її інтересів Керівні принципи орієнтують на використання таких підходів:

- у випадках, коли існує конфлікт інтересів між батьками і дітьми, компетентний орган повинен призначати або опікуна-представника в суді, або іншого незалежного представника для представлення поглядів та інтересів дитини (пункт 42);
- доступ до суду для дітей також може бути необхідним у випадках, коли може виникнути конфлікт інтересів між дитиною і законним представником (пункт 95);
- у разі можливого конфлікту інтересів між дітьми та їх батьками слід уникати вимоги згоди батьків. Система повинна бути розроблена таким чином, щоб надмірна відмова одного з батьків не могла тримати дитину від необхідності звернення до правосуддя (пункт 98).

(44.) На національному рівні особливості правосуддя, дружнього до дитини, можна прослідкувати із положень ЦПК:

частина друга статті 13 ЦПК надає право суду збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб;

частина четверта статті 13 ЦПК встановлює правило про те, що суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє;

стаття 45 ЦПК регламентує забезпечення захисту прав малолітніх або неповнолітніх осіб під час розгляду справи, покладаючи на суд обов'язок роз'яснити малолітній або неповнолітній особі її права та можливі наслідки дій її представника чи законного представника у разі, якщо за віком вона може усвідомити їх значення; сприяти створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (частина друга та третя статті 45 ЦПК).

(45.) Таким чином, міжнародні стандарти у сфері правосуддя, дружнього до дитини, та норми національного права у своєму взаємозв'язку створюють умови для доступу дитини до суду, виділяючи особливості її участі в судовому процесі. Це стосується і особливостей участі законного представника дитини».

¹⁹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 лют. 2024 р. у справі № 756/12509/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117207056>.

²⁰ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 31 жовт. 2024 р. у справі № 753/14640/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122883135>.

5.3. Адвокат, який представляє інтереси дитини

Забезпечення участі адвоката в судовому процесі за участю дитини є ключовою умовою реалізації принципів правосуддя, дружнього до дітей. Професійна діяльність адвоката має ґрунтуватися на глибокому розумінні прав дитини, відповідній підготовці та здатності ефективно спілкуватися з дитиною відповідно до її віку та рівня розвитку. Важливо, щоб дитина розглядалася як повноцінний клієнт зі своїми правами, а адвокат забезпечував донесення її позиції до суду, сприяючи тому, щоб думка дитини була врахована в процесі прийняття рішень. **Право дитини на юридичну допомогу є невід'ємним елементом належної правової процедури**, має гарантуватися на рівні з правами дорослих і не повинно бути зведеним до мінімуму або забороненим під приводом кращих інтересів дитини. Дитина повинна мати можливість отримати кваліфіковану юридичну консультацію в усіх судових, позасудових чи адміністративних провадженнях, зокрема при виборі між судовим розглядом і альтернативними способами врегулювання спорів. Як носій прав дитина має бути належним чином поінформована про способи їх захисту та забезпечена реальним доступом до правової допомоги. Внутрішнє законодавство має створювати умови, за яких діти, здатні усвідомлювати свої права, можуть ефективно користуватися засобами правового захисту за підтримки адвоката чи іншого фахівця у сфері права. На цих стандартах наголошують Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дітей (п.п. 37–41), та ці стандарти мають враховувати судді, представники органів опіки та піклування, служб у справах дітей під час з'ясування думки дитини.

Важливим питанням є конфлікт інтересів між інтересами дитини та її батьками, який може мати місце під час цивільних проваджень щодо забезпечення права дитини на сім'ю. Дотримуючись підходу, дружнього до дітей, правосуддя, у випадках, коли існує конфлікт інтересів між батьками і дітьми, важливо забезпечити призначення або опікуна-представника в суді, або іншого незалежного представника для представлення поглядів та інтересів дитини, на чому наголошують Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дітей (п.п. 42–43).

Отже, **адвокат, який представляє інтереси дитини, забезпечує реалізацію процесуальних прав дитини**, зокрема:

- представляє та передає суду позицію / погляди дитини;
- надає дитині повну й зрозумілу інформацію про можливі наслідки її позиції;
- пояснює судові рішення мовою, адаптованою до її рівня розуміння, включно з інформацією про можливі подальші кроки (апеляцію чи інші механізми оскарження);
- інформує про доступні позасудові та судові засоби захисту в разі невиконання судового рішення.

Відповідно до ст. 59 Конституції України²¹, кожна дитина, як і будь-яка особа, має право на професійну правничу допомогу. Держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної правничої допомоги, необхідної для забезпечення захисту їхніх прав, на підставах і в порядку, встановлених Законом України «Про безоплатну правничу допомогу»²².

Важливим є ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги»²³. Зміни, з-поміж численних, стосуються порядку розгляду звернень і порядку надання безоплатної первинної правничої допомоги органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування за особистим зверненням дитини (ст. 10 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»). Нова редакція ч. 3 ст. 18 вказаного Закону закріплює, що звернення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, які стосуються дітей, подають їхні законні представники, патронатні вихователі, а щодо питань, звернення з якими до суду дозволяється з 14 років, — особисто діти, які досягли 14 років, або їхні законні представники, патронатні вихователі за місцем фактичного проживання дитини або її

²¹ Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

²² Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»: Закон України від 02 черв. 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.

²³ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги»: Закон України від 10 квіт. 2023 р. № 3022-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20#Text>.

законних представників, патронатних вихователів незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи.

На практиці виникає питання: **чи може неповнолітня особа укласти договір з адвокатом?** Позицію з цього приводу висловив Верховний Суд у постанові КЦС ВС від 16.06.2021 р. у справі № 369/13467/20²⁴.

«Неповнолітня особа, яка досягла 14-річного віку, може укласти договір з адвокатом виключно за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Однак відсутність такої згоди не нівелює правових наслідків укладення такого договору та наділення адвоката повноваженнями на представництво, окрім випадків визнання такого договору недійсним у судовому порядку.

У випадку представництва у суді малолітньої особи адвокат повинен надати суду докази наявності згоди її батьків на укладення договору про надання правничої допомоги. Під час представництва особи, яка досягла 14-ти років, адвокат надає суду документи, що підтверджують повноваження на представництво (ордер, довіреність), без необхідності подання згоди батьків на укладення договору з таким адвокатом. При цьому суд не може вимагати пред'явлення договору про надання правової допомоги для підтвердження повноважень на представництво особи, яка досягла 14-ти років.

Верховна Рада України, ратифікуючи Європейську конвенцію про здійснення прав дітей 1996 року, заявила, що дія цієї Конвенції поширюється на розгляд судами справ, що стосуються: усиновлення дитини; встановлення опіки, піклування над дитиною; визначення місця проживання дитини; позбавлення або оспорування батьківських прав; інших питань про відносини між батьками та дитиною; будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном).

Отже, можна констатувати, що Європейська конвенція про здійснення прав дітей має предмет свого регулювання правовідносини у даній справі. Метою цієї конвенції є надання дітям процесуальних прав та сприяння здійсненню ними цих прав шляхом забезпечення становища, при якому діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та допущені до участі в розгляді судовим органом справ, що їх стосуються.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей, зокрема та серед іншого, зазначає в статті 4, що за винятком передбаченого статтею 9, дитина має право подавати особисто або через інших осіб чи органи клопотання про призначення спеціального представника під час розгляду судовим органом справ, що стосуються її, у випадках, коли внутрішнє законодавство позбавляє суб'єктів батьківської відповідальності права представляти дитину в результаті виникнення у них конфлікту інтересів з останньою (в контексті зазначеного міжнародного акту спеціальним представником може бути, зокрема, адвокат); в статті 5, як інші процесуальні права: права клопотати про одержання допомоги від відповідної обраної ними особи у висловленні ними своєї думки; права клопотати самостійно або через інших осіб чи органи про призначення окремого представника, а у відповідних випадках — адвоката; права призначити свого представника; права здійснювати деякі або всі права сторін у такому процесі.

Тобто, зазначені міжнародні акти, як найвищі інтереси дитини, ставлять максимальний обов'язок держави як на законодавчому рівні, так і на рівні адміністративного, судового захисту надавати можливість дитині (особі до 18 років) приймати безпосередню участь в справах щодо захисту своїх інтересів, особливо у випадку наявності конфлікту з особами, які несуть батьківську відповідальність, в тому числі призначати / обирати свого представника».

У справі № 645/5180/19²⁵ ключовим питанням, яке постало перед касаційним судом, було те, чи міг адвокат подавати апеляційну скаргу від імені малолітньої особи. У постанові КЦС ВС від 31.01.2024 наголошено, що *«правочин, який вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів) чи опікуна, може бути схвалений. Схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, має місце, якщо батьки (уси-*

²⁴ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 черв. 2021 р. у справі № 369/13467/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98267310>.

²⁵ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 31 січ. 2024 р. у справі № 645/5180/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373798>.

новлювачі) чи опікун, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні правочину. Тобто схвалення правочину припускається, якщо батьки (усиновлювачі) чи опікун, дізнавшись про правочин, не заявили претензію іншій стороні. По своїй суті схвалення правочину виключає можливість кваліфікації правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів) чи опікуна, як нікчемного». Визнаючи право адвоката представляти інтереси малолітнього та підписувати апеляційну скаргу від його імені на підставі договору про надання правової допомоги, Верховний Суд виходив з того, що апеляційним судом не встановлено, що батьки дитини, дізнавшись про вчинення малолітнім правочину, протягом одного місяця заявили претензії адвокату, за таких обставин договір про надання правової допомоги, укладений між дитиною та адвокатом, вважається схваленим.

Зазначені позиції Верховного Суду мають важливе значення для суддів, адвокатів і органів, що працюють із дітьми. Вони підтверджують, що реалізація права дитини на правничу допомогу не повинна залежати від формальних обмежень чи надмірного тлумачення повноважень батьків. Такий підхід сприяє забезпеченню реального доступу дитини до правничої допомоги, ефективному захисту її прав та інтересів у судовому процесі, підвищує доступність адвокатського захисту для дітей, зміцнює гарантії реалізації їхніх процесуальних прав, а так само забезпечує ефективну участь дитини, зокрема сприяє в реалізації права дитини бути почутою. Його застосування демонструє, що система правосуддя стає більш дружньою та чутливою до потреб дітей.

5.4. Психолог

Психолог — це фахівець, який має спеціальні знання у сфері дитячої психології. Його ключова роль полягає у забезпеченні найкращих інтересів дитини під час судового розгляду та мінімізації ризику її травмування — у межах його професійної компетенції. Відповідальність психолога полягає у створенні безпечного, підтримувального середовища для дитини.

Психолог не є адвокатом дитини, не представляє жодну зі сторін і не приймає процесуальних рішень. Його діяльність спрямована виключно на захист психологічного добробуту дитини, забезпечення можливості бути почутою та правильного розуміння її висловлювань і поведінки всіма учасниками процесу.

Роль психолога до судового засідання:

- оцінювання готовності дитини брати участь у судовому засіданні;
- визначення сприятливих для дитини умов під час участі в судовому засіданні;
- надання рекомендацій батькам / суду щодо підготовки та організації проведення судового засідання за участі дитини;
- пояснення дитині: де, як, що і для чого буде відбуватися;
- пояснення дитині ролі учасників судового процесу / засідання;
- роз'яснення процесуальних прав дитини під час судового засідання та як поводитись у суді, як звертатися до суду, до інших учасників тощо.

Роль психолога під час судового засідання:

- ставити / формулювати запитання дитині;
- пояснення дитині того, що відбувається в судовому процесі;
- психоемоційна підтримка та стабілізація (у разі потреби);
- допомога суду в аналізі відповідей дитини (тобто надати суду фахове пояснення про те, що означають дії / відповіді дитини).

Отже, участь психолога до та під час судового засідання є необхідною умовою для того, щоб участь дитини була усвідомленою, добровільною та безпечною, а суд мав змогу об'єктивно врахувати думку дитини з урахуванням її найкращих інтересів.

Як приклад, у справі № 183/32/22 колегія суддів не визнала підставою для скасування оскаржуваної постанови **заслуховування думки дитини в присутності психолога, яка не є дитячим психологом**, з огляду на те, що підставою для визначення місця проживання дитини законодавство визначає сукупність ознак, головною якістю яких є якомога точніша відповідність інтересам дітей. Підставою для задоволення первісних позовних вимог про визначення місця проживання дітей служили, крім іншого, також **висновки органу опіки та піклування, в яких також було відображено думку дітей**, однак неналежність зазначених доказів заявник не довів під час судового розгляду, а отже, не спростував зафіксовану у висновках думку дітей щодо місця проживання з одним із батьків (постанова КЦС ВС від 24.02.2025²⁶).

²⁶ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 лют. 2025 р. у справі № 183/32/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125484247>.

VI. Етичні стандарти взаємодії з дитиною під час її заслуховування

Відповідно до підходу Керівних принципів правосуддя, дружнього до дитини, навіть за наявності ризику впливу чи маніпуляції під час висловлення дитиною своєї думки етичним обов'язком усіх учасників процесу є забезпечити такі безпечні умови, за яких цей ризик не може обмежити чи нівелювати право дитини бути почутою.

«Комітет настійно закликає держави-учасниці уникати символічного підходу, який обмежує вираз дитячих уявлень або який дозволяє дітям бути почутими, але не в змозі надати їх думці ваги. Він підкреслює, що маніпулювання дітьми дорослими, ставлячи їх в ситуації, коли їм кажуть, що вони можуть сказати, або піддаючи дітей ризику шкоди через участь, не є етичним і не може розумітися як здійснення статті 12»

Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 12
від 20 липня 2009 року «Право дитини бути заслуханою», п. 132

Комітет ООН з прав дитини наголошує на неприпустимості формального чи поверхневого підходу та неетичних дій під час забезпечення права дитини бути почутою. Він визначає ключові вимоги, яких слід дотримуватися для того, щоб участь дитини була ефективною й змістовною: процедури заслуховування мають бути прозорими та інформативними, добровільними, поважними, відповідними віку та потребам дитини, доброзичливими й здійснюваними спеціально підготовленими фахівцями, вони повинні гарантувати безпеку, чутливість до ризиків і підзвітність.

Таким чином, реалізація права дитини бути почутою передбачає не лише виконання процесуальних вимог, а й дотримання високих етичних стандартів усіма учасниками процесу.

Заслуховування дитини має ґрунтуватися на таких етичних принципах:

Прозорість і поінформованість. Дитина повинна розуміти мету, зміст і наслідки своєї участі в процесі; інформація має бути подана в зрозумілій та доступній формі.

Добровільність. Участь дитини в заслуховуванні не може бути примусовою; вона має право відмовитися від висловлення своєї думки без будь-яких негативних наслідків.

Повага до гідності дитини. Кожна дитина заслуговує на шанобливе ставлення, визнання її права на власну думку й індивідуальність.

Доброзичливість і чутливість. Спілкування з дитиною має відбуватись у безпечній, підтримувальній атмосфері, без тиску, маніпуляцій чи оцінювання.

Професійна компетентність. Заслуховування повинні проводити фахівці, які мають спеціальну підготовку щодо особливостей спілкування з дітьми різного віку.

Безпека і конфіденційність. Забезпечення психологічної безпеки дитини та нерозголошення отриманої від неї інформації без її згоди, окрім випадків, передбачених законом.

Підзвітність і відповідальність. Усі рішення та дії, пов'язані із заслуховуванням дитини, повинні бути обґрунтованими, документованими та здійснюватися в інтересах дитини.

Отже, неетичним є будь-який підхід, який лише створює видимість участі дитини в судовому процесі, не забезпечуючи реального з'ясування її поглядів (позицій), або ж спричиняє для неї психологічний дискомфорт.

6.1. Етичні стандарти суддів

Законодавство України приділяє значну увагу питанням професійної етики суддів. Стаття 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»²⁷ закріплює, що суддя зобов'язаний дотримуватися правил суддівської етики. Положення Кодексу суддівської етики²⁸ встановлюють високі стандарти поведінки суддів, серед яких — неупередженість, об'єктивність, тактовність, ввічливість, витримка, повага до учасників судового процесу та інших осіб. Суддя повинен поважати людську гідність, яка є джерелом усіх прав і свобод людини та їх основою (ст.ст. 7–10 Кодексу).

У Коментарі до Кодексу суддівської етики²⁹ наголошено, що повноваження, надані суддям, тісно пов'язані з такими цінностями правосуддя, як незалежність, неупередженість, чесність, честь, гідність, професіоналізм. Стандарти суддівської діяльності в цілому і поведінки суддів зокрема впливають із конституційних принципів, міжнародних договорів, до яких приєдналась держава Україна, а також із законів України. Зазначені цінності і є передумовами довіри суспільства до здійснення правосуддя. Моральна складова суддівської етики (стосунки судді з учасниками судового процесу, з колегами, з відвідувачами суду та з будь-ким поза межами службової діяльності) вимагає від суддів дотримання правил поведінки, які включають в себе як загальновизнані норми моралі, що існують у суспільстві, так і стандарти, що регулюють службову діяльність, тобто вимоги, встановлені законодавством до професії, та стандарти, що стосуються позаслужбової поведінки й іншої дозволеної діяльності. Лише високопрофесійна, моральна, етична поведінка судді здатна викликати повагу до суду та забезпечити впевненість учасників судового процесу і відвідувачів суду в неупереджених результатах розгляду справи. При цьому суддя повинен проявляти такі моральні якості, як чесність, об'єктивність, безсторонність, неупередженість, толерантність, добросовісність, справедливість, збалансованість, розумність, розсудливість, стриманість, уважність, ввічливість, повага до оточуючих.

Коментар до Кодексу суддівської етики з-поміж іншого містить термінологічні визначення тактовності, ввічливості, витримки та поваги як важливих аспектів поведінки судді у взаємовідносинах з учасниками засідання, організації морально-етичної атмосфери судового розгляду, загальної культури судового процесу. Термін **«виявляти тактовність»** означає, що суддя під час розгляду справ у судовому засіданні повинен поводитись відповідно до прийнятого етикету і етичних норм. При цьому тактовність означає не лише дотримання суддею певних правил поведінки, а й уміння вислухати сторони в справі, інших учасників процесу, запобігти виникненню неприємних для інших ситуацій. Тобто це почуття міри, якої необхідно дотримуватися під час судового розгляду і водночас не допускати свавільної поведінки з боку відвідувачів суду в залі судового засідання.

Ввічливість означає таку рису характеру, яка характеризує особистість гарними манерами та добрими вчинками. Під ввічливістю зазвичай розуміють уміння шанобливо і тактовно спілкуватися з людьми, готовність знайти компроміс і вислухати протилежні точки зору. Ввічливість вважається вираженням хороших манер і знання етикету, дає людям можливість відчувати себе комфортно в товаристві одне одного й уникати напруженості у відносинах.

Надзвичайно важливою якістю для судді є витримка. **Витримка** — уміння володіти собою за будь-яких обставин, навіть надзвичайних. Дуже часто до суду люди приходять знервованими, роздратованими своїми проблемами. Але судді повинні розуміти людську природу, можливі проблеми, а не тільки обмежуватись сухими витягами законів. Треба вміти так побудувати стосунки (звісно, в процесуальних межах), щоб люди відчували себе почутими та повірили в справедливість суду.

Повага є шанобливим ставленням до людей, яке враховує їхні особистості, інтереси, життєвий досвід. **Саме з поваги до оточуючих, себе, людей та суспільства впливає здатність вислухати і почути.**

²⁷ Закон України «Про судоустрій і статус суддів» : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

²⁸ Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лют. 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>.

²⁹ Рішення Ради суддів України від 04 лют. 2016 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr001414-16#Text>.

Практичне застосування вказаних принципів може проявлятися у таких діях судді.

- **Створення психологічно безпечної атмосфери:** суддя має забезпечити таку поведінку та спосіб спілкування, які виключають тиск, страх чи збентеження дитини. Це стосується і тону голосу, і формулювання запитань, уникнення різких або некоректних висловлювань.
- **Вміння вислухати дитину та інших учасників процесу:** суддя не перебиває, не ставить навідних чи сугестивних запитань, проявляє терпіння й повагу до темпу та способу висловлювання дитиною своїх думок, чутливість до потреб дитини.
- **Попередження ситуацій, які можуть викликати дискомфорт:** суддя повинен вчасно реагувати на поведінку інших учасників, що може спричинити психологічний тиск на дитину або конфлікт під час судового засідання; це включає припинення неввічливих реплік, суперечок, спроб маніпулювати дитиною або ставити недоречні питання.
- **Гнучкість у процесуальній організації засідання:** в найкращих інтересах дитини та відповідно до її потреб опитування дитини може бути проведено за участі психолога, в спеціально облаштованому приміщенні (до прикладу, «зеленій кімнаті»), кількість перерв має відповідати інтересам і потребам дитини, так само суддя може зняти мантию під час опитування дитини, сісти поруч з дитиною.
- **Створення умов, за яких дитина почуватиметься почутою й захищеною:** спокійна, врівноважена поведінка судді формує атмосферу довіри, дитина відчуває безпечний простір навколо себе, не лякається й може вільно висловити свою думку, якщо бачить, що суддя не реагує різко на ситуації, які виникають під час засідання.

Етичні принципи Кодексу суддівської етики становлять морально-професійну основу для здійснення правосуддя, дружнього до дитини, де думка дитини не лише вислуховується, а й сприймається з повагою та розумінням. Етичний обов'язок судді полягає не лише в тому, щоб забезпечити процесуальне право дитини бути почутою, а й у тому, щоб створити безпечну, спокійну та доброзичливу атмосферу, у якій дитина може вільно висловити свою позицію без страху чи тиску.

6.2. Етичні стандарти фахівців служби у справах дітей, посадових осіб органу опіки та піклування

Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008, № 866³⁰, визначає правові засади, механізми та принципи діяльності органів опіки та піклування. Згідно з цим Порядком, діяльність у сфері захисту прав дитини ґрунтується на таких ключових принципах.

Забезпечення найкращих інтересів дитини. У будь-яких рішеннях чи діях органів опіки та піклування першочергово враховуються благо дитини, її потреби, права та інтереси.

Недопущення дискримінації дітей. Усі діти мають рівні права незалежно від походження, стану здоров'я, статі, майнового становища чи інших ознак.

Конфіденційність інформації про дитину. Відомості про дитину, її сім'ю, стан здоров'я або життєві обставини не підлягають розголошенню, крім випадків, передбачених законом.

Ці принципи є базовими в діяльності органів опіки та піклування, служб у справах дітей і відображають міжнародні стандарти захисту прав дитини, зокрема положення Конвенції ООН про права дитини.

³⁰ Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>.

Проведений аналіз основних обов'язків посадових осіб місцевого самоврядування, визначених у ст. 8 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування»³¹, дає змогу виокремити такі етичні аспекти.

Додержання прав та свобод людини і громадянина. Передбачає повагу до права дитини бути вислуханою відповідно до ст. 12 Конвенції ООН про права дитини. Працівники органів опіки та піклування повинні демонструвати правову свідомість і діяти не лише формально за законом, а з розумінням моральної відповідальності за його дотримання задля забезпечення найкращих інтересів дитини.

Конфіденційність інформації. Реалізується на засадах поваги до приватності та збереження інформації про громадян, що стала відома під час виконання службових обов'язків. Під час заслуховування дитини фахівці зобов'язані дотримуватися принципу конфіденційності, не розголошувати її висловлювань чи особистих обставин без потреби, аби не поставити дитину у вразливе становище.

Шанобливе ставлення до громадян і їхніх звернень. Реалізується на засадах поваги до людини, її гідності та права на звернення. Посадовець має спілкуватися ввічливо, справедливо й доброзичливо, дбаючи про культуру поведінки та мовлення. Заслуховуючи дитину, посадова особа має проявляти повагу, доброзичливість і терпимість, створювати безпечну атмосферу для відвертого висловлення думок дитиною, без тиску чи упередження.

Сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків. Ця норма спирається на принципи професійної честі, відповідальності та доброчесності, що визначають моральний обов'язок службовця діяти чесно, неупереджено й з максимальною повагою до людини. Сумлінне ставлення в цьому контексті — це не просто виконання службового обов'язку, а етично виважене ставлення до дитини як до суб'єкта права, чия думка заслуговує на повагу і належне врахування. Фахівець повинен підходити до процесу заслуховування відповідально та неформально, з урахуванням віку, рівня розвитку й емоційного стану дитини, забезпечуючи об'єктивність оцінки її поглядів.

Постійне вдосконалення професійної кваліфікації. Узгоджується з етичним принципом саморозвитку та професійної відповідальності. Кожен повинен прагнути бути компетентним, щоб якісно та професійно виконувати свої обов'язки. Це передбачає етичну та психологічну підготовку фахівців до роботи з дітьми, зокрема уміння проводити бесіди обережно й професійно, не завдаючи дитині шкоди, а також правильно розуміти і тлумачити її слова.

Загальні вимоги до поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, якими вони зобов'язані керуватися під час виконання своїх службових чи представницьких повноважень, підстави та порядок притягнення до відповідальності за порушення цих вимог встановлюються Законом України «Про запобігання корупції»³², який є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики. Так само правила етичної поведінки державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування, затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 року, № 158³³, унормовують, що такі особи під час виконання своїх посадових обов'язків зобов'язані неухильно дотримуватись загально визначених етичних норм поведінки, бути доброзичливими та ввічливими, дотримуватись високої культури спілкування, з повагою ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Наведені етичні норми є основою професійної поведінки під час заслуховування дитини та гарантують:

- повагу до гідності та прав дитини;
- захист її приватності та безпеки;
- створення доброзичливої, неупередженої атмосфери;
- забезпечення достовірного врахування її думки при прийнятті рішень органами опіки та піклування;

³¹ Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» : Закон України від 07 черв. 2001 р. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>.

³² Закон України «Про запобігання корупції» : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n38>.

³³ Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05 серп. 2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text>.

Окрім зазначених етичних норм, ключовим принципом діяльності посадових осіб органів опіки та піклування, служб у справах дітей є першочерговість інтересів дитини перед інтересами її батьків чи інших осіб. Цей принцип має етичне та правове значення. Він вимагає, щоб під час заслуховування думки дитини фахівці діяли неупереджено, зосереджуючись насамперед на тому, що є найкращим для дитини, навіть якщо це суперечить бажанням або очікуванням батьків. Такий підхід забезпечує справедливість, об'єктивність і гуманність у прийнятті рішень, що відповідає головній меті діяльності органів опіки та піклування — захисту прав, свобод та інтересів дитини.

6.3. Етичні стандарти адвокатів

Під час представництва інтересів дітей **адвокат** має діяти відповідно до принципів професійної етики, поваги до гідності дитини та забезпечення її найкращих інтересів.

Правила адвокатської етики³⁴ (далі — Правила) у преамбулі зазначають, що надзвичайна важливість функціонального навантаження адвокатури вимагає від адвокатів слідування високим етичним стандартам поведінки. При цьому специфіка, комплексний характер обов'язків, що покладені на адвокатуру, обумовлюють необхідність збалансування засад служіння адвоката інтересам окремого клієнта та інтересам суспільства в цілому, дотримання принципів законності і верховенства права.

Відповідно до п.п. 1, 2 ст. 11 Правил, зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагаються високий рівень професійної підготовки, ґрунтовне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Адвокат зобов'язаний надавати професійну правничу (правову) допомогу клієнту, здійснювати його захист та представництво компетентно і добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування, доскональність у врахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта і можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до виконання доручення.

У своїй професійній діяльності адвокат не має права вдаватися до засобів і методів, які суперечать чинному законодавству або цим Правилам. У відносинах із судом та іншими учасниками судового провадження адвокат зобов'язаний дотримуватися вимог чинного процесуального законодавства, законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, про судоустрій і статус суддів, іншого законодавства, що регламентує поведінку учасників судового процесу, а також вимог Правил. Під час ведення професійної діяльності в суді адвокат повинен бути добропорядним, поводитись чесно та гідно, стверджуючи повагу до адвокатської професії (ст.ст. 7, 42, 44 Правил).

Стаття 45 Правил щодо культури поведінки адвоката у відносинах з іншими учасниками судового провадження безпосередньо стосується етичних аспектів заслуховування дитини, адже йдеться про повагу, чутливість і такт у спілкуванні з усіма учасниками процесу, зокрема з дітьми.

Тактовність у спілкуванні з дитиною передбачає формулювання запитань у нейтральній, доброзичливій формі, без навіювання, тиску чи впливу на її відповіді, з урахуванням вікових та емоційних особливостей дитини. Адвокат має уникати будь-яких слів або інтонацій, які можуть викликати в дитини тривогу чи емоційне напруження.

Таким чином, норми професійної поведінки адвоката набувають особливого значення при роботі з дітьми, оскільки саме етична культура адвоката створює атмосферу довіри, у якій дитина може без страху висловити свою позицію.

Етичні аспекти взаємодії адвоката з дитиною-клієнтом у випадку, якщо інтереси клієнта відповідно представляє законний представник (або опікун, піклувальник), який свідомо для адвоката діє на шкоду законним інтересам дитини (підопічного), унормовані ст. 37 Правил. За змістом цієї норми адвокат повинен:

- відмовитись від прийняття (або, відповідно, продовження виконання) доручення, яке може завдати шкоди інтересам неповнолітнього (підопічного);

³⁴ Правила адвокатської етики : затв. Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 черв. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text>.

- вжити всіх доступних йому заходів для захисту законних інтересів клієнта;
- поставити органи опіки та піклування до відома щодо зазначених дій опікуна (піклувальника) недієздатного (обмежено дієздатного) клієнта або законних представників (опікуна) неповнолітнього.

Дотримання Правил адвокатської етики є професійним обов'язком адвоката. Порушення цих Правил кваліфікується як дисциплінарний проступок і є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності (ст.ст. 21, 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»³⁵).

6.4. Основні етичні засади психолога

Етична діяльність психолога в цивільних провадженнях за участі дитини базується на ключових професійних принципах. Насамперед усі рішення — від вибору методів до подання висновку — мають відповідати найкращим інтересам дитини та захищати її психічне благополуччя. Не менш важливими є дотримання конфіденційності, незалежність, професійна компетентність і зважений баланс між психологічною безпекою та обов'язком реагувати на порушення прав дитини. Ці стандарти узгоджуються з Керівними принципами правосуддя щодо дітей, що так само забезпечують пріоритет захисту дитини, неупередженість і відповідальність фахівця в судовому процесі.

Ключовими етичними засадами діяльності психолога в цивільних провадженнях щодо забезпечення права дитини на сім'ю є такі.

Найкращі інтереси дитини. Усі рішення (методи, обсяг дослідження, форма передачі інформації) повинні бути спрямовані на мінімізацію шкоди і захист психічного благополуччя дитини. Психолог не ставить власні інтереси чи очікування сторін вище за інтереси дитини, з якою працює.

Конфіденційність. У процесі написання висновку психолог так чи інакше висвітлює конфіденційну інформацію про клієнтів, що безпосередньо зумовлено потребами цивільного провадження та не узгоджується зі звичним етичним принципом конфіденційності. Поруч із цим поза межами цивільного провадження та написання висновку психолог має дотримуватись принципу конфіденційності та не розголошувати відомості про клієнтів, які стали відомі в процесі роботи.

Незалежність і нейтральність. Психолог діє як незалежний фахівець: утримується від захисту чи підтримки сторін провадження й не допускає, щоб інтереси сторін впливали на висновки.

Компетентність. Виконувати лише ті види робіт, для яких має професійну підготовку та досвід, і вести діяльність відповідно до поставлених завдань / питань; за потреби залучати колег / супервізію або відмовитися від виконання завдання.

Зважене втручання. Під час судового процесу психолог зобов'язаний дотримуватись етичного балансу між забезпеченням психологічної безпеки дитини та виконанням професійного обов'язку — інформувати про загрозу її життю чи здоров'ю, якщо така загроза стає очевидною або ймовірною, не протиставляти безпеку й інформування, а поєднувати їх так, щоб зберегти довіру дитини й одночасно забезпечити її захист.

Безпека. Мінімізувати травмування — обирати методи та тривалість, адаптовані до віку; давати можливість перерв та переключення уваги. Уникати питань і технік, що можуть спричинити навіювання або переключування спогадів / ставлення; не підказувати, не повторювати навідні формулювання. Ретельно обирати інструменти — використовувати стандартизовані, валідовані методи, адаптовані для віку; документувати обґрунтування вибору методик. Забезпечити належні умови дослідження (безпеку, приватність, комфорт) та фіксацію процесу за потреби (відео / аудіо) тільки з письмової згоди відповідних осіб або на підставі процесуального рішення. При виявленні загрози життю чи здоров'ю дитини здійснювати повідомлення до правоохоронних органів.

³⁵ Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» : Закон України від 05 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.

Посилена увага має бути до справ домашнього насильства, що часто можуть мати місце, коли вирішується справа щодо забезпечення права дитини на сім'ю. Психолог повинен залишатися нейтральним і професійним, навіть якщо одна зі сторін вчиняла або, за наявними даними, може вчиняти домашнє насильство. У таких ситуаціях психолог:

- не ігнорує факти, що можуть впливати на безпеку чи психологічний стан дитини;
- не допускає упередженого ставлення та не переходить від оцінювання фактів і впливу дій до оцінки особистості сторін;
- у суді дотримується спокійного, врівноваженого тону, уникає емоційних оцінок або коментарів, що можуть бути сприйняті як підтримка чи осуд;
- у разі виявлення ознак ризику для дитини або іншого члена сім'ї діє відповідно до норм законодавства, повідомляючи уповноважені органи про потенційну загрозу;
- у висновку чітко відокремлює власні спостереження від суджень третіх осіб, зазначаючи, як умови насильства (фізичного, психологічного, економічного чи іншого) впливають на дитину, не виходячи за межі компетенції психолога.

Конфлікт інтересів і відвертість з ініціатором. Розкривати можливі конфлікти інтересів (наприклад, наявність зв'язків із однією зі сторін, участь у навчанні / ініціативах замовника тощо) та в разі їх наявності відмовитися від залучення.

Толерантність. У процесі роботи та написання висновку не знецінювати батьків, а пояснювати вплив на дитину їхніх дій або висловлювань. Психолог може бачити, що батьки або інші родичі дитини можуть діяти не в її найкращих інтересах; їхні вчинки, висловлювання або емоційні реакції можуть мати негативний вплив на психічний стан дитини. У такому випадку слід фіксувати, які саме дії мають негативний вплив, і надавати відповідні рекомендації — оцінку дій, а не особистості батьків.

Відповідальність. Психолог несе особисту відповідальність за якість своєї роботи, достовірність висновків і методів, які використовує. Під час публічних виступів у суді психолог дотримується вимог коректності, не розкриває даних клієнтів та не допускає дій, які можуть дискредитувати професію.

Повага. Повага є базовим принципом професійної діяльності психолога, що передбачає визнання гідності, унікальності та права кожної особи на власну позицію, емоції та досвід. Залучений до цивільного провадження психолог має демонструвати повагу до дитини, її батьків, а також до всіх інших учасників процесу незалежно від їхньої поведінки, соціального статусу, життєвих обставин чи ставлення до психолога.

Прояви неповаги, агресії або звинувачення з боку одного з батьків не можуть бути підставою для упередженого чи емоційно забарвленого реагування з боку фахівця. Психолог зобов'язаний зберігати професійну нейтральність, емоційну стійкість і толерантність, дотримуючись принципів доброзичливості, тактовності та безоцінного ставлення. У судовому контексті повага проявляється через коректність висловлювань, стриманість у комунікації, готовність вислухати позицію всіх сторін, уникнення сарказму, іронії або демонстративної холодності. Дотримання цього стандарту сприяє збереженню професійної етики, довіри до фахівця та підвищує об'єктивність і неупередженість психологічного висновку.

Під час заслуховування думки дитини психолог застосовує зазначені етичні принципи через забезпечення психологічної безпеки дитини, створення довірливої та комфортної атмосфери, використання ненавидних і віково адаптованих методів спілкування та чіткого дотримання нейтральності й незалежності. Він працює в межах власної компетентності, обережно поводить з конфіденційною інформацією, розкриваючи її в суді лише в необхідному обсязі, та водночас поєднує захист дитини з професійним обов'язком реагувати на ситуації, що можуть становити загрозу для життя чи здоров'я, зокрема й психологічного. Загалом ключовою етичною засадою є пріоритет інтересів і благополуччя дитини, коректне передання її слів без викривлень та максимальна мінімізація травмування дитини в процесі взаємодії.

Наслідки порушень етичних стандартів наведені в таблиці:

Етичне порушення	Опис
Порушення нейтральності	Зайняття позиції однієї зі сторін або вплив власних переконань під час судового процесу
Вихід за межі компетенції	Надання суджень із юридичних, медичних, соціальних чи інших питань, що виходять за межі психологічного оцінювання
Розголошення інформації	Обговорення історії клієнтів чи особистих деталей справи поза межами суду
Маніпулятивне формулювання висновків	Зміна акцентів або використання суб'єктивних оцінок, які можуть спотворити зміст дослідження
Недотримання інтересів дитини	Орієнтація на запити батьків, замовників чи юристів, а не на потреби та добробут дитини
Психологічний тиск або навіювання	Формулювання питань чи поведінка під час дослідження, що здатні вплинути на відповіді дитини
Невизнання конфлікту інтересів	Участь у справах, що пов'язані зі знайомими особами, попередніми клієнтами або зацікавленими сторонами
Необ'єктивне представлення результатів	Вибіркове включення даних, орієнтація на очікування сторін, а не на реальні результати тестування
Недотримання субординації в суді	Вияв емоційності, образливих висловлювань, тиску на свідків або сторони, що принижує професійний статус психолога
Ігнорування ознак насильства	Залишення дитини в небезпеці. Уникнення фіксації фактів чи ознак травмування дитини через страх конфлікту або незручність для сторін

VII. Особливості підготовки дитини до її заслуховування в суді

З моменту першого контакту із системою правосуддя або іншими уповноваженими органами та упродовж усього цього процесу діти і їхні батьки повинні невідкладно отримувати належну інформацію про:

- конкретні права, які діти мають під час судових або позасудових розглядів, у яких вони беруть участь або можуть брати участь у майбутньому, а також про інструменти для усунення можливих порушень їхніх прав, включаючи можливість вдатись до судового або позасудового розгляду чи інших заходів;
- системи та процедури з урахуванням конкретного місця, яке дитина буде мати, та ролі, яку він / вона може відігравати в ньому, а також про різні процесуальні дії;
- наявні механізми підтримки дитини, яка бере участь у судових або позасудових процедурах;
- доцільність і можливі наслідки судового або позасудового розгляду;
- час і місце судового розгляду та інші відповідні заходи, такі як слухання, якщо це особисто зачіпає дитину;
- загальний перебіг і результат судового розгляду або втручання;
- наявні механізми оскарження рішень, які зачіпають дитину;
- доступність послуг (медичних, психологічних, соціальних, усного та письмового перекладу тощо) або організації, які можуть надати підтримку, а також засоби доступу до таких послуг у поєднанні з фінансовою підтримкою в кризовій ситуації, якщо така застосовується;
- про будь-які спеціальні заходи, доступні для захисту їхніх інтересів, наскільки це можливо, якщо вони проживають в іншій державі.

Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дітей, наголошують: **інформація та консультації повинні бути надані дітям з урахуванням їхнього віку та ступеня зрілості, мовою, яку вони можуть зрозуміти, та з урахуванням статевих і культурних особливостей.**

Зазвичай і дитина, і батьки або законні представники повинні безпосередньо отримувати інформацію. Надання інформації для батьків не повинно бути альтернативою повідомленню інформації для дитини.

Підготовка дитини до участі в процедурі, де буде її заслухано, включаючи інформування та консультування, має відбуватися з розумінням, що діти є:

- повноправними носіями прав і повинні мати можливість реалізовувати їх відповідно до своєї здатності формувати власні погляди, а також з урахуванням конкретних обставин справи;
- повноцінними клієнтами зі своїми правами, а адвокати, які представляють інтереси дітей, зобов'язані належним чином доносити (відображати й передавати) думку дитини.

Залучення самої дитини як активного учасника, коли вона присутня безпосередньо в судовій залі, є невід'ємною частиною дитиноцентричного правосуддя. Воно дає змогу врахувати голос дитини без стресу, пов'язаного з офіційною процедурою. Інформування дитини — це перша і необхідна частина будь-якого процесу з'ясування її позиції.

Підготовка дитини до участі в її заслуховуванні може включати такі рекомендації:

- пояснення дитині, де, як, що і для чого буде відбуватися;
- пояснення ролі учасників судового процесу / засідання;
- роз'яснення процесуальних прав дитини під час проведення судового засідання;
- пояснення важливості відповідати відверто, через пережитий досвід;

- інформування про те, як поводитись у суді, як звертатися до суду, до інших учасників тощо;
- роз'яснення дитині, чому її думка є важливою при ухваленні рішення суду;
- роз'яснення про конфіденційність, про те, що сказане не обговорюватиметься з іншими особами без потреби;
- надання можливості поставити запитання, пояснити перебіг подальших дій, щоб зменшити тривожність.

Отже, дитина та її батьки (законні представники) мають отримати всю необхідну інформацію та роз'яснення, що стосуються можливих наслідків заслуховування поглядів та/або думок дитини (див. додаток 4).

До підготовки дитини до її заслуховування можуть долучатися адвокат, психолог, представник служби у справах дітей, які пояснюють дитині суть процедури, її права та допомагають знизити тривогу, зберігаючи нейтральність і не впливаючи на її позицію. Суддя також може комунікувати з дитиною в дружній до неї спосіб, створюючи атмосферу поваги, довіри та безпечного простору. На суддю покладається особлива відповідальність — переконатися, що дитина отримала достатню й зрозумілу інформацію про процес, а також перевірити, чи їй було пояснено, що саме відбуватиметься і навіщо її заслуховують. Ключовою в таких справах є узгоджена співпраця всіх залучених фахівців, оскільки саме ефективна взаємодія допомагає створити для дитини безпечні умови, забезпечити її необхідною інформацією та дати можливість висловити власну думку вільно і без тиску з боку третіх осіб.

Приклад підготовки дитини до заслуховування наведено в додатку 5.

VIII. Процедура заслуховування дитини в суді

Процедура заслуховування дитини в судовому процесі потребує особливої уваги до умов, у яких вона проводиться. Від правильного організаційного підходу залежить не лише якість отриманої інформації, а й психологічний стан дитини під час і після участі в процесі. Важливо забезпечити максимально безпечне та дружнє середовище, що сприятиме довірі та відкритості висловлювань дитини. Організація простору, час, формат і склад присутніх осіб мають відповідати віковим та індивідуальним особливостям дитини. Такий підхід дає змогу мінімізувати тривогу, забезпечити дотримання прав дитини та гарантувати, що її думка буде почута й врахована в процесі прийняття рішення.

Перед судовим засіданням або засіданням органу опіки та піклування щодо заслуховування думки дитини слід мати чітке розуміння щодо таких аспектів:

- місце та обстановка — дружнє приміщення, зал засідань, кабінет судді, кабінет спеціаліста органу опіки та піклування, психолога, експерта, спеціально облаштоване приміщення («зелена кімната») тощо;
- день — з урахуванням розкладу дитини та пропозицій батьків;
- час з'ясування поглядів дитини — бажано перша половина дня з урахуванням тих рекомендацій, що наведені вище в таблиці;
- формат — очно, через відеоконференцію або за допомогою дистанційних технологій (ВКЗ);
- технічна спроможність і демонстрація дитині вигляду на екрані зали чи кабінету, де відбуватиметься процедура, порядок включення звуку, камери, порядок дій у разі розриву інтернет-з'єднання;
- коло присутніх під час заслуховування дитини (суддя, психолог, експерт, адвокат, батьки, інші особи);
- аудіо- чи відеофіксація зустрічі, засідання;
- супровід дитини батьками / одним із батьків, іншою особою під час її заслуховування та можливість опитування без присутності батьків за відповідним рішенням суду;
- послідовність процесуальних дій і форма заслуховування дитини (бесіда, вільна розповідь, питання — відповіді, письмове анкетування, малюнки тощо);
- документування результату (висновок, протокол, характеристика, рішення тощо)
- можливість висловити погляди письмово або шляхом аудіовізуальної заяви дитини.

Для забезпечення узгодженості дій усіх учасників процесу заслуховування дитини важлива послідовність кроків: від ініціювання процедури до завершення слухання під час заслуховування думки дитини. Кожен із учасників процесу відіграє важливу роль, однак потрібно, щоб їхні дії були узгодженими на кожному етапі (детальніше див. додаток 6).

Процес заслуховування дитини має бути побудований таким чином, щоб забезпечити реалізацію її права бути почутою в безпечному та дружньому до дитини середовищі. Для цього комунікація з дитиною має здійснюватись поетапно, з урахуванням її віку, емоційного стану, індивідуальних особливостей і найкращих інтересів, відповідно до рекомендованих фаз (етапів). Кожна фаза заслуховування має окрему мету та спрямована на формування довіри, зниження тривожності й отримання об'єктивного уявлення про погляди та потреби дитини. Рекомендовані фази дають можливість забезпечити ефективну та дружню взаємодію з дитиною в процесі заслуховування.

Фази опитування в процесі заслуховування дитини

№	Фаза	Що передбачає фаза	Для чого це потрібно
1	Вступна	• пояснення дитині та учасникам, які перебувають із нею: - хто вони; - що буде відбуватись; - для чого відбувається процес; - хто буде ставити запитання; - скільки часу може зайняти заслуховування дитини; • роз'яснення дитині її прав, зокрема інформування про те, що дитина може сказати, що не зрозуміла питання, не знає відповіді на питання або не пам'ятає, може коригувати висловлювання учасників, якщо вони говорять щось, що не відповідає дійсності; • роз'яснення дитині, що вона може повідомити про необхідність перерви або потребу відвідати вбиральню чи попити води	• забезпечення права дитини на участь; • створення безпечного середовища; • зниження тривожності за рахунок адаптації
2	Знайомство із життям дитини	• з'ясування в дитини шляхом постановки питань щодо відвідування нею закладу освіти, її уподобань і хобі, наявності друзів, чим вона займається у вільний від навчання час, тощо	• демонстрація небайдужості щодо самої дитини; • адаптація дитини до процесу комунікації; • виявлення актуальних потреб дитини; • виявлення найкращих інтересів дитини відповідно до її індивідуальності
3	Сприйняття родини	• з'ясування в дитини шляхом постановки питань: хто входить у коло її родини (з метою виявлення, кого саме дитина сприймає як сімейне оточення), активності їх залучення в життя та виховання дитини, ставлення дитини до членів родини	• виявлення зон конфліктів, що негативно впливають на дитину та її взаємодію з батьками; • виявлення активності залучення батьків у життя дитини; • виявлення факторів балансу інтересів дитини та батьків
4	З'ясування поглядів дитини	• ставити дитині питання щодо предмета спору, які допоможуть зрозуміти її думку та бажання щодо подальшого рішення, вплив на її думку з боку значущого оточення	• забезпечення права дитини бути почутою; • виявлення впливу на дитину судового процесу

№	Фаза	Що передбачає фаза	Для чого це потрібно
5	Завершення	• уточнення, чи бажає дитина розповісти про сім'ю щось, про що ще в неї не запитали; • уточнення, чи є в дитини питання до учасників судового засідання; • подяка дитині за взаємодію; • повідомлення про наступні кроки процесу	• надання дитині можливості додати щось, що вона вважає важливим; • створення умов для розуміння дитиною, що буде відбуватись далі; • безпечне завершення взаємодії з дитиною

З актуальною судовою практикою, що стосується питань з'ясування поглядів дитини судом, можна ознайомитись у додатку 7.

IX. Способи та методи заслуховування дитини, оцінка її поглядів

Одним із основних принципів захисту прав дитини є визнання її як повноцінного суб'єкта правових відносин, здатного висловлювати власні погляди та впливати на рішення в справах, які безпосередньо зачіпають її права та інтереси. Право висловлювати власні погляди може бути реалізоване і безпосередньо самою дитиною, і через її представника чи відповідний орган.

Нижче наведено системний огляд основних способів і методів, які можуть використовуватися в суді для з'ясування та оцінювання поглядів дитини. Це узагальнені, практично орієнтовані підходи, що враховують вікові особливості дитини та обмеження сімейного контексту.

Рекомендований метод важливо обирати залежно від завдань процедури, віку, рівня мовного розвитку, емоційного стану дитини та умов її сімейної ситуації. Оцінювання базується на мультиметодному підході: жоден метод не є достатнім сам по собі, а отримана інформація має перевірятися шляхом зіставлення різних даних: з бесіди, спостереження та доступних матеріалів справи. Це забезпечує об'єктивність висновків щодо конкретної справи в інтересах дитини.

Методи	Зміст методу	Ризики	Переваги
Бесіда / інтерв'ювання	передбачає поставлення дитині відкритих запитань із метою отримання її думки, опису пережитих подій, ставлення до ситуації тощо	ризик навідних / сугестивних запитань; вплив присутніх дорослих і ситуації перебування в суді	можливість безпосередньо почути дитину; можна уточнювати, контролювати темп; є найбільш зрозумілим для суду; є основним інструментом
Спостереження	оцінювання поведінки та реакцій дитини в комунікативній взаємодії	неправильна інтерпретація поведінки або реакції дитини у зв'язку з неврахуванням індивідуальних невербальних проявів дитини	є додатковою інформацією про висловлювання дитини — як узгодженою з її відповідями та матеріалами справи, так і не узгодженою; є основним інструментом разом із бесідою
Ігрові методи	використання гри, іграшок, ляльок, сюжетно-рольових ігор для з'ясування ставлення дитини до конкретної особи чи події, спогадів, емоцій	інформація часто опосередкована (символічна), тому потребує підтвердження іншими методами; інтерпретація може бути суб'єктивною (особливо при неправильній організації)	допомагає дитині, особливо дошкільного віку, висловити власне ставлення; є допоміжним інструментом

Судова практика демонструє різноманітні способи з'ясування поглядів дитини. Аналіз рішень, внесених до Єдиного державного реєстру судових рішень, показав використання наступних:

- безпосереднє заслуховування думки дитини в суді;
- забезпечення явки дитини й психолога для з'ясування думки під час судового засідання;
- доручення суду службі у справах дітей з'ясувати думку дитини під час невимушеної бесіди;
- доручення суду органу опіки та піклування з'ясувати думку дитини та надати відповідний висновок;
- доручення іншому суду забезпечити проведення судового засідання в режимі відеоконференції за участю дитини та психолога;
- доручення суду із залученням працівників Посольства України в країні перебування дитини для з'ясування її думки під час перебування за кордоном.

Система правосуддя прислухається до дітей, серйозно ставиться до їхніх думок і гарантує, що інтереси дітей захищені. Належна увага повинна приділятися поглядам та думці дитини відповідно до її віку і зрілості (Постанова КЦС ВС від 22.12.2021 у справі № 554/1124/20³⁶). Верховний Суд зауважує, що суд може оцінювати думку дитини з урахуванням її віку не лише безпосередньо в судовому засіданні, але і через оцінку висновку органу опіки та піклування, службові особи якого проводили опитування дитини; за наслідками професійного посередництва, зокрема шляхом її опитування у присутності експерта-психолога, який має відповідну кваліфікацію та може проводити бесіди з дитиною і правильно передати та інтерпретувати її слова, з фіксацією його результатів для суду у вигляді висновків експерта. Отже, з огляду на право дитини бути вислуханою способами забезпечення реалізації такого права у справах, зокрема щодо визначення способу участі у вихованні дитини, можуть бути: заслуховування думки безпосередньо від дитини в залі судового засідання; отримання інформації щодо думки дитини з висновку органу опіки та піклування, експерта та/або спеціаліста. (Постанова КЦС ВС від 19.06.2024 у справі № 372/3402/22³⁷).

Верховний Суд неодноразово висловлював позицію щодо множинності способів з'ясування думки дитини та необхідності індивідуального підходу до вибору такого способу залежно від віку, рівня розвитку та емоційного стану дитини.

Зокрема, у постанові КЦС ВС від 16.02.2024 у справі № 465/6496/19³⁸ наголошено таке.

«Думка дитини може бути висловлена:

- у письмових доказах (висновках органів опіки та піклування, спеціалістів тощо);
- електронних доказах (відео-, аудіоматеріалах);
- висновках психологічної експертизи;
- показаннях самої дитини, присутньої в залі судового засідання або з використанням режиму відеоконференції.

Суд враховує висловлену дитиною думку системно, з'ясовуючи належно фактичні обставини справи, досліджуючи та надаючи належну правову оцінку зібраним у справі доказам у їх сукупності, що в результаті сприятиме правильному вирішенню питання місця проживання дитини. Тільки так будуть забезпечені найкращі інтереси дитини, а не інтереси та бажання батьків, які вони не можуть чи не бажають вирішувати в позасудовий спосіб (постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 404/3499/17³⁹).

³⁶ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 груд. 2021 р. у справі № 554/1124/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221063>.

³⁷ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 черв. 2024 р. у справі № 372/3402/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065635>.

³⁸ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 лют. 2024 р. у справі № 465/6496/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074192>.

³⁹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 лип. 2021 р. у справі № 404/3499/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98548332>.

При оцінці пояснень дитини необхідно враховувати її вік на момент опитування, рівень розвитку та психологічні особливості, притаманні відповідному віку».

Такий підхід підтримав Верховний Суд у постанові КЦС ВС від 14.03.2025 у справі № 527/955/24⁴⁰, акцентуючи, що **оцінка того, яким чином було забезпечено право дитині висловити свою думку і якою мірою вона була взята до уваги, є важливим елементом при розгляді спорів, пов'язаних із захистом прав дитини.**

Закріплення права дитини бути заслуханою підкреслює, що дитина є особистістю, з думкою якої потрібно рахуватись, особливо при вирішенні питань, які безпосередньо її стосуються. Верховний Суд у постанові КЦС ВС від 13.03.2024, справа № 753/17344/19⁴¹, зауважує, що суд може оцінювати думку малолітньої дитини з урахуванням її віку **не лише безпосередньо в судовому засіданні, а і через професійне посередництво, зокрема шляхом її опитування в присутності експерта-психолога**, який має відповідну кваліфікацію та може проводити бесіди з дитиною і правильно передати та інтерпретувати її слова, **з фіксацією його результатів для суду у вигляді висновків експерта.**

Повага до думки дитини є важливим елементом забезпечення її правового статусу. При вирішенні питань, які стосуються її життя, дитині, здатній сформулювати власні погляди, має бути забезпечено право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що її стосуються, **причому поглядам дитини надається належна увага згідно з її віком і зрілістю** (постанова КЦС ВС від 25.03.2019 у справі № 165/2240/16-ц⁴²).

Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, зокрема й при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Разом із тим згода дитини на проживання з одним із батьків не повинна бути абсолютною для суду, якщо така згода не буде відповідати та сприяти захисту прав та інтересів дитини. Як зазначено в постанові КЦС ВС від 09.11.2020, справа № 487/7241/18⁴³, доводи касаційної скарги про неврахування судом апеляційної інстанції **думки дитини щодо її бажання проживати разом із батьком є непереконливими з огляду на малолітній вік дитини, тривалий час проживання з батьком і конфлікт між батьками щодо визначення місця її проживання.**

Специфіка заслуховування дитини в режимі відеоконференції

Сьогодні заслуховування дитини в режимі відеоконференції стало поширеною практикою і розглядається як дієвий спосіб реалізації її права бути почутою. Такий формат дійсно може служити гарною альтернативою очному засіданню, оскільки дає можливість подолати територіальні та фізичні перешкоди й забезпечити участь дитини незалежно від місця її перебування, зокрема у випадках тимчасового переїзду, перебування за кордоном або в умовах воєнного стану.

Онлайн-процедура можлива лише за умови дотримання чітких технічних, етичних і процесуальних вимог, однак вона має обмеження щодо застосування деяких методів, передусім спостереження за поведінкою дитини. Саме тому вибір формату заслуховування має бути індивідуальним: суд повинен враховувати стан дитини, її комфорт і необхідність захисту особистих кордонів, ставлячи в пріоритет

⁴⁰ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 берез. 2025 р. у справі № 527/955/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933110>.

⁴¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13 берез. 2024 р. у справі № 753/17344/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117946506>.

⁴² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 берез. 2019 р. у справі № 165/2240/16-ц, провадження № 61-29942св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80950551>.

⁴³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09 листоп. 2020 р. у справі № 487/7241/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92842114>.

мінімізацію стресу та запобігання можливому травмуванню. Онлайн-формат, при належній організації, може краще убезпечити дитину від зовнішнього тиску та сприяти більш вільному вираженню її думки.

Під час організації заслуховування дитини в режимі відеоконференції важливо враховувати такі рекомендації.

- Найперше — важливо, щоб законний представник або адвокат, діючи в інтересах дитини, подав до суду клопотання про заслуховування дитини в режимі відеоконференції, пояснивши, чому це потрібно саме для захисту її прав і комфорту.
- І суд, і дитина повинні мати стабільний та якісний інтернет-зв'язок. Заздалегідь варто узгодити план дій на випадок, якщо зв'язок зникне, і визначити резервний спосіб підключення (додатковий канал або інший пристрій).
- Дитина має перебувати в спокійному, тихому та зручному приміщенні, де є можливість зачинити двері, щоб вона почувалася в безпеці і не хвилювалася, що її підслуховують.
- Якщо поруч із дитиною присутній законний представник, він має вийти з кімнати перед початком розмови. Натомість психологу доцільно перебувати поруч із дитиною (а не в залі суду), щоб підтримати її емоційно, допомогти ставити запитання м'яко й зрозуміло, а за потреби використати додаткові, дружні до віку методи — іграшки чи малюнок, які допоможуть дитині краще висловитися.
- Також рекомендується заздалегідь узгодити перелік питань від учасників процесу й передати їх психологу, який озвучуватиме їх дитині, перебуваючи поряд із нею. Це допоможе зробити розмову більш організованою, безпечною та зрозумілою для дитини.

Переваги і ризики заслуховування дитини в режимі відеоконференції

Ризики	Переваги
Вплив (прямий або опосередкований) з боку дорослих, які перебувають із дитиною та яких може бути не видно на екрані	Мінімізація створення стресових умов, оскільки дитина перебуває в безпечному для себе місці
Зниження невербальної інформації — метод спостереження достатньо обмежений, оскільки видно тільки обличчя дитини	Мінімізація ризиків травмування дитини, особливо якщо мають місце факти домашнього насильства
Унеможливлення використання ігрових або малюнкових технік для допомоги дитині вербалізувати своє ставлення	Підключення дитини відбувається без тривалого очікування початку засідання
Не рекомендується застосовувати щодо дошкільнят через вікові особливості	Попередня організаційна (логістична) зустріч, особливо якщо дитина перебуває в іншому місті або за кордоном
Технічні проблеми зі зв'язком	Дитина відчувається більш захищеною, вільнішою у висловлюваннях, має можливість зберегти приватність

Прикладом з'ясування поглядів дитини в режимі відеоконференції є справа №753/572/20⁴⁴ щодо визначення місця проживання дитини. З фактичних обставин, встановлених судами, слідує, що "у судовому засіданні Київського апеляційного суду 16 серпня 2022 року, яке було проведено в режимі

⁴⁴ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09 лют. 2023 р. у справі № 753/572/20, провадження № 61-9115св22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173>.

відеоконференції, встановлено, що син сторін ОСОБА_3 з кінця лютого 2022 року проживає з матір'ю, оскільки позивач від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України передав дитину батькам відповідачки, яка потім виїхала з хлопчиком до Румунії, що підтверджується копіями закордонних паспортів відповідача та дитини. Неповнолітній ОСОБА_3 у судовому засіданні пояснив, що він на сьогодні проживає з мамою в Румунії, де в нього з'явилося багато друзів і він хоче продовжувати проживати з мамою. Він не виявляє бажання повертатись до Києва та проживати з батьком».

У справі № 404/9387/21⁴⁵ про визначення місця проживання дитини **Верховний Суд висловив підхід щодо можливості заслуховування думки дитини за методикою «Зелена кімната».**

⁴⁵ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 лют. 2024 р. у справі № 404/9387/21, провадження № 61-13425св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117340422>.

Вікові особливості дітей

Критерії (складові вікових особливостей)	Діти дошкільного віку	Молодші школярі	Підлітки	Рання юність
Провідна діяльність ⁴⁶	сюжетно-рольова гра (діти через гру опановують соціальну роль; наприклад: гра в сім'ю, лікаря)	навчальна та ігрова	навчальна діяльність як різновид суспільно корисної праці; міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками	інтимно-особистісне спілкування; навчально-професійна діяльність
Розвиток мовлення	мова стає засобом спілкування і мислення, усвідомлення мови як засобу спілкування або задоволення власних потреб, зростає лексичний склад мовлення та словниковий запас; дошкільнята найлегше запам'ятовують те, що справило на них сильне враження; дітям цього віку властиве активне дійове мислення; дітям легше що-небудь зробити (<i>наприклад відтворити через гру</i>), ніж розповісти про зроблене	покращуються навички усного мовлення, перехід від наочно-образного до словесно-логічного, молодший школяр тільки починає опановувати рефлексію, тобто здатність розглядати й оцінювати власні дії, уміння аналізувати зміст і процес своєї розумової діяльності; у дітей формується здатність спостерігати явища навколишньої дійсності, тобто, виходячи з певної мети, помічати їх, виявляти істотні деталі, з'ясовувати взаємозв'язки між ними	на основі розвитку пізнавальних процесів розвивається монологічне, діалогічне і писемне мовлення; мовлення контролюване і регульоване; великий словниковий запас і сформовані навички оперування словами; підвищується рівень абстрагування, формуються системи прямих і зворотних логічних операцій, міркувань та умовиводів, що стають більш свідомими, обґрунтованими	завдяки розвитку мислення відбуваються якісні зміни мовлення, цьому сприяють засвоєння змісту навчальних знань, читання літератури й усне спілкування; мовлення ускладнюється за змістом і структурою, розширюється активний і пасивний словниковий запас, формується вміння точно висловлювати абстрактні поняття

⁴⁶ **Провідна діяльність** — життєвий феномен, який сприяє виникненню і перебудові новоутворень; як правило, займає найбільше часу серед інших видів діяльності та детермінує їх; є показником психологічного віку дитини та дорослого.

Критерії (складові вікових особливостей)	Діти дошкільного віку	Молодші школярі	Підлітки	Рання юність
Характеристика кризи⁴⁷	криза 3-х років — період, коли відбувається усвідомлення власного «Я», окремо від дорослого; формується гостра потреба діяти самостійно; характерною особливістю є значне емоційне збудження, емоції, які швидко виникають і швидко минають, змінюються на протилежні	з'являється нове внутрішнє життя дитини; переживання узагальнюються, це спричиняє появу стійких афективних комплексів, у результаті внутрішнє життя дитини накладається на зовнішнє, при цьому вони не відповідають одне одному; виникає новий рівень самосвідомості — внутрішня позиція, з'являється ставлення до самого себе, дитина розуміє ставлення інших до себе; з'являються цінності, моральні норми	соціальна самостійність, коли авторитет дорослого відходить на другий план, а на перший виступає думка однолітків; криза супроводжується зниженням продуктивності й здатності до навчальної діяльності; найбільш яскравим симптомом кризи є негативізм; підліток схильний до сварок, виявляє ворожість до оточення	адаптація до обраної професії, формування навичок самостійно справлятися із труднощами, які виникають
Новоутворення⁴⁸	довільність поведінки; самооцінка; засвоєння норм, які регулюють поведінку у відповідності до соціальних вимог; спроможність підпорядковувати поведінку домінуючому мотиву;	довільність психічних процесів; з'являється внутрішній план дій; з'являється рефлексія (осмислення умов, закономірностей і механізмів своєї діяльності), а також самооцінка та самоконтроль;	внутрішній план дій, самоконтроль	готовність до життєвого самовизначення, світогляд

⁴⁷ **Вікова криза** — це період у житті людини, коли протягом відносно короткого часу відбуваються різкі й суттєві психологічні зрушення та зміни особистості, а розвиток набуває бурхливого, стрімкого, кризового відтінку.

⁴⁸ **Психологічні новоутворення** — це психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на певному віковому етапі, визначають свідомість людини, її ставлення до середовища, її внутрішнє і зовнішнє життя, перебудовують весь перебіг психічного розвитку. Новоутворення формуються в кінці вікового періоду.

Критерії (складові вікових особливостей)	Діти дошкільного віку	Молодші школярі	Підлітки	Рання юність
	підвищується стійкість мимовільної уваги, збільшується до 50 хв	до емоційної сфери належать переживання нового, здивування, сумнів, радощі пізнання — основи формування пізнавальних інтересів, допитливості, дітям властиві наслідування й підвищене навіювання, що як позитивно, так і негативно впливають на засвоєння норм і правил поведінки		
Потреби (окрім базових)⁴⁹	гра; пізнання та дослідження світу	гра, реалізація творчого потенціалу; потреба в прийнятті в колективі однолітків; в увазі та схваленні результатів своєї діяльності з боку вчителя, тренера	потреба в автономії; потреба в самоствердженні через позицію дорослого; реалізація та прояв власного «Я», власної думки; потреба бути значущим і мати повагу та визнання; спілкування та прийняття в колективі однолітків і з боку наставника	вибір і професійна реалізація; потреба в інтимних стосунках; підтримка з боку батьків власної автономії; спілкування та визнання дорослості
Взаємини з батьками	дорослі стають джерелом різноманітних знань про навколишнє середовище; перші три роки мати є основним значущим дорослим;	батько і мати стають носіями рольової поведінки та прикладами для наслідування; важливим є формування самооцінки та першого досвіду стосунків із протилежною	початок сепараційних процесів; важливим фактором формування особистості підлітка є дружні взаємини з батьками;	зберігається прагнення до рівності й автономії; у взаємодії з батьками покладаються на їхній життєвий досвід у вирішенні певних ситуацій

⁴⁹ **Базові потреби** включають повноцінний сон, житло, їжу та одяг, безпеку, медичну допомогу.

Критерії (складові вікових особливостей)	Діти дошкільного віку	Молодші школярі	Підлітки	Рання юність
	мама є для маленької дитини джерелом життєвого досвіду; татусі ж підштовхують маленьку дитину до активної взаємодії та встановлення взаємин зі світом за межами материнських обіймів	статтю через контакт із батьками протилежної статі (для дівчинки — взаємодія з батьком і його відгук про зовнішність, результат діяльності з боку батька, і навпаки)	батько — приклад вирішення певних ситуацій і подолання власних невдач; мати — про емоційний контакт, самосприйняття, емоційну регуляцію; у взаємодії з батьками з одного боку це потреба в автономії, визнання власного дорослішання, позиції, а з іншого — підтримка та опрацювання ситуацій, у яких у підлітка немає досвіду вирішення; підлітки можуть наслідувати та відтворювати патерни поведінки батьків у стосунках з іншими	
Соціальна ситуація розвитку⁵⁰	активізація спілкування дитини з дорослими та однолітками	перехід до нового соціального статусу — школяра; важливими є оцінка результатів діяльності з боку вчителя та його увага	прийняття в колективі однолітків і власної значущості в суспільстві; професійне самовизначення та реалізація творчого потенціалу	професійне самовизначення та реалізація, фінансова незалежність

⁵⁰ **Соціальна ситуація розвитку** — своєрідні, специфічні, єдині та неповторні для кожного віку взаємини між людиною та її соціальним оточенням. Ці взаємини відбуваються через провідну діяльність вікового етапу.

Додаток 2

Як враховувати вікові особливості в процесі заслуховування думки дитини

Що важливо враховувати	Дошкільний вік	Молодший шкільний вік	Підлітки	Рання юність
Вибір часу судового засідання	бажано обирати ранковий час, годину-дві після пробудження та до денного сну	бажано обирати першу половину дня, поки дитина активна	бажаного уточнювати в батьків і дитини, у яку половину дня їй буде комфортно, але при цьому в них не має бути важливих справ	важливо враховувати індивідуально-особистісні характеристики, та аби час не збігався з важливим навчальним процесом або зайнятістю
Тривалість судового засідання за участю дитини	не більше 20 хв	не більше 30 хв	не більше 40 хв	до 1 години
Хто має бути присутнім (психологічний аспект)	батьки або один із батьків / законних представників чи родичів, із ким дитина почувається в безпеці (хто постійно турбується про дитину) та має тісний зв'язок	батьки / законні представники, хтось із родичів або дорослий за межами сімейного кола, з яким у дитини тісний емоційний зв'язок і вона почувається в безпеці	дорослий, із яким дитина почувається в безпеці та має тісний зв'язок (наставник, друзі, психолог, із яким дитина працює)	друзі чи значущий дорослий або спеціаліст
Підготовка дитини до процесу (інформування)	через значущого дорослого, гру, прості пояснення процесу	пояснення етапів процесу через елементи гри або показ відео про роботу суду	пряме інформування про процес судового засідання та його наслідки	детальне пояснення та опис процесу, наслідків, фокус на незалежності думки дитини
Допоміжні інструменти	іграшки, зручні меблі для розміщення дитини відповідно до віку; відсутність атрибутики, яка може налякати дитину: мантія, молоток судді	іграшки, олівці, альбом, зручні меблі для розміщення дитини відповідно до віку; відсутність атрибутики, яка може налякати дитину: мантія, молоток судді	олівці, ручка, блокнот, альбом, зручні меблі для розміщення	олівці, ручка, блокнот, альбом, зручні меблі для розміщення

Що важливо враховувати	Дошкільний вік	Молодший шкільний вік	Підлітки	Рання юність
Особливості комунікації з дитиною	комунікація відбувається через значущого дорослого та через іграшку, а тільки потім дитина може контактувати з новим дорослим; дитина на початку при отриманні запитань може постійно дивитися на значущого дорослого, аби отримати згоду на взаємодію з новим дорослим	важливо на початку поговорити з дитиною на нейтральні теми та поцікавитись захопленнями дитини; дитина може робити більше пауз, аби відповісти на запитання та орієнтуватися на реакцію дорослого на її відповіді	підліткам важливо пересвідчитись, що дорослий, який буде з ними комунікувати, не оцінюватиме їх за вчинками або через те, що трапилось, і надаватиме підтримку та дослухатиметься до слів підлітка	важлива комунікація на рівних із поважним ставленням до думки та сприйняття події, що сталась із дитиною
Формулювання запитань	короткі питання, без навідного впливу; запитання мають містити в собі акцент на тому, що дитина робила та з ким із батьків або членів родини, через дію дати можливість показати, за потреби — на переносному предметі (наприклад, іграшці), або розповісти, як ця дія, гра називається та за якими правилами в неї грати	запитання, які направлені на аналіз сприйняття через різні канали: <i>Що ти бачив? Що ти чув? Що переживав?</i> тощо	важливо на початку підкреслити важливість свідчень підлітка та його бачення перебігу подій: <i>Мені важливо почути твої думки, твоє бачення того, що трапилось;</i> запитання мають розпочинатись із аналізу емоційного стану та переживань під час самої події з поступовим структуруванням: <i>Де ти перебував? Що там відбувалось? Що було далі?</i>	питання повинні мати структуру, яка допоможе дати розгорнуту відповідь або структурувати спогади та висловити власне сприйняття сімейної ситуації
Специфіка відповідей	прості та короткі фрази, частіше «Так», «Ні»	опис дії, яку дитина робила або робили інші люди; надання відповіді з описом за декількома ознаками (наприклад: <i>Ішов дощ, і я сиділа в червоній машині, коли чекала, щоб прийшла мама</i>)	дитина може дати розгорнуту відповідь, але її відповідь буде не структурована, відходити від теми конкретного питання (наприклад: <i>Це було на кухні, я прийшла зі школи, зайшла на кухню, а мама приготувала суп, який я не люблю, з м'ясом, капустою, і відкрила холодильник, аби взяти ковбасу, її з'їли, я засмутилась, збралась в магазин, а тут зайшов він</i>)	відповідь розгорнута, з можливістю проговорити структуровано перебіг подій, які пам'ятає, з відтворенням власних переживань і сприйняття того, що відбулось

Що важливо враховувати	Дошкільний вік	Молодший шкільний вік	Підлітки	Рання юність
Вплив оточення	дитина, орієнтуючись на реакцію значущого дорослого, може лякатися; може закритись і відмовитись від взаємодії при відчутті небезпеки	дитина може давати очікувані або бажані відповіді, аби отримати схвалення та прихильність значущого дорослого; може уникати деталізації, аби не засмучувати значущого дорослого; може взяти провину на себе через оцінювання того, що трапилось, самим дорослим	за підтримки однолітків підлітки часто починають розповідати про те, що трапилось, і звертаються по допомогу; вплив близьких може позначитись на тому, аби тримати все в секреті, бо це може негативно вплинути на процес, особливо при довготривалому втягненні до сімейного конфлікту	соціальні стереотипи, страх осуду можуть впливати на відмову від свідчень або відчуття беззахисності через оцінку їхніх свідчень і сприйняття події під час дачі показів, або навпаки, при довготривалому відчутті безсилля можуть виникнути прояви агресії та бажання розповісти свою історію
Якщо наявний конфлікт лояльності⁵¹	уникати питань, що змушують обирати між батьками; нормалізувати почуття через гру; можливий ризик: дитина може мовчати або говорити «не знаю» через страх образити	підтримувати автономність дитини, пояснюючи важливість озвучення її власної думки, та визначити вплив інших дорослих або вплив на неї сімейної ситуації	важливо прямо визнати конфлікт (« <i>Ти можеш любити обох батьків</i> »); заохочувати висловлення власної думки та впливу конфлікту на дитину	заохочувати незалежну думку; фокус на особистому досвіді, підсвічувати дорослість

51

Конфлікт лояльності — ситуація, в якій особа (зазвичай дитина або підліток) відчуває внутрішній тиск через супертивні вимоги або очікування від двох чи більше значущих для неї дорослих (сторін): наприклад, батьків, опікунів, інших членів сім'ї або представників інституцій. У такому конфлікті дитина змушена вибирати між вірністю одному дорослому і збереженням відносин або безпеки з іншим, що призводить до емоційного розладу, соматичних проявів і спотворення вербальної поведінки (місями — зміни свідчень, уникнення, мовчання). Форми конфлікту лояльності:

- **прямий** — дорослі прямо наказують або вимагають мовчати / звинувачувати іншого;
- **непрямий** — дитина відчуває тонкий емоційний тиск (підкреслені очікування, натяки, невербальні сигнали);
- **системний** — конфлікт закріплений у сімейних ролях / правилах (наприклад, «ми — проти них»);
- **інституційний** — конфлікт між батьками підсилюється участю сторонніх (адвокатів, соціалістів, школи).

Додаток 3

Особливості взаємодії з дитиною під час реалізації її права бути заслуханою

Чого слід уникати в процесі взаємодії з дитиною	Що допомагає встановлювати контакт із дитиною
Нехтувати знайомством із дитиною	Представитись дитині та пояснити свою роль і що буде відбуватись та для чого
Звертатись до дитини в пестливій формі (наприклад: <i>Натуся, донечка, сонечко</i>)	Запитати в дитини, як ви можете її називати під час взаємодії
Торкатись дитини без її дозволу	Спуститись на один рівень із дитиною і уточнювати, пояснювати та інформувати її про ваші дії (наприклад: <i>Я зараз зніму мантию та підійду до тебе ближче</i>)
Розмовляти з дитиною в директивній або зверхній формі	Зняти мантию по можливості та бути ввічливими, виявляючи повагу до дитини, говорити спокійним голосом, без гучних інтонацій
Перебивати дитину, не дослухавши її до кінця	Ураховувати темп відповіді дитини, чекати, поки вона завершить свою відповідь
Ставити питання, кого дитина більше любить — маму чи тата (або іншого значущого родича для дитини)	Ставити питання в спосіб: «50% — про маму, 50% — про тата» (наприклад: <i>Розкажи про взаємодію з татом: що ви робите разом, як тобі подобається проводити час, у що граєш, як тато реагує, коли в тебе щось не виходить. Розкажи про взаємодію з мамою, — за тим самим принципом</i>)
Говорити дитині «не переживай», «не бійся»	Нормалізувати почуття дитини: <i>Я розумію, що ти бачиш мене вперше, і можеш хвилюватись, і не знаєш, що тут відбуватиметься. Я тобі розповім, хто я і що тут буде відбуватись</i>
Використовувати складну для дитини термінологію (особливо юридичну)	Роз'яснювати дитині термінологію відповідно до її віку
Допускати сварки між батьками / сторонами в присутності дитини	Акцентувати для батьків, що така поведінка в присутності дитини є неприпустимою та не відповідає її найкращим інтересам
Допускати тривале очікування дитиною або переносити засідання перед самим початком	Важливо, аби дитина отримала інформацію про перенесення засідання заздалегідь і довго не очікувала, адже весь цей час дитина буде перебувати в напруженні
Давати обіцянки, які неможливо виконати (наприклад: <i>Розкажи мені, не бійся, тобі тут нічого не загрожує</i>)	Бути щирими та відкритими у взаємодії з дитиною і говорити про те, що ви можете не знати відповіді на питання або що фінальне рішення може зайняти певний час у зв'язку з...

Чого слід уникати в процесі взаємодії з дитиною	Що допомагає встановлювати контакт із дитиною
Закінчити судове засідання та спілкування з дитиною без підсумку, роз'яснення, що буде відбуватись далі, та не попрощатись	Пояснити дитині про те, коли буде прийнято кінцевий результат (рішення)
Пришвидшувати дитину, ставити наступне запитання, якщо дитина не дала одразу відповідь на попереднє запитання	Дітям потрібно більше часу для відтворення інформації та відповіді, тому важливо робити паузи і надавати достатньо часу для відповіді
Зосереджувати свою увагу на відповідальності дитини за дачу неправдивої інформації дитиною	Діти можуть змінювати свої пояснення або відмовлятися від них через страх зробити помилку та отримати покарання
Змушувати дитину обговорювати неприємні теми	Попередити: <i>можемо поговорити про це пізніше, якщо ти готовий / готова</i> . Зробити паузу

Додаток 4

Рекомендації щодо особливостей підготовки дитини до її заслуховування в суді: забезпечення права дитини на інформацію

Щодо прав та інтересів дитини (в залежності від обставин справи):

- **право на життя**, охорону здоров'я, достатній життєвий рівень;
- **право на сім'ю, виховання обома батьками**;
- **право на контакт із батьками**, які проживають окремо;
- **право на контакт із батьками, іншими членами сім'ї та родичами**, які проживають у різних державах;
- **право на освіту, житло, захист від усіх форм насильства**;
- **право на усиновлення (удочеріння) та наслідки** такого юридичного акту;
- **право на соціальний і правовий захист** у випадку перебування в складних життєвих обставинах, відібрання від батьків (інших законних представників); правові наслідки позбавлення батьківських прав;
- **право на безоплатну правничу допомогу**;
- інші права та інтереси дитини, з урахуванням характеру спору, який вирішує суд.

Щодо сімейного спору:

- **зміст спірних правовідносин**, що є предметом розгляду судом чи органом опіки та піклування;
- **сторони та інші учасники провадження**;
- **хід, тривалість, етапи розгляду**, включаючи способи оскарження рішення, безпосередній чи опосередкований вплив на права та інтереси дитини;
- **право дитини на вільне висловлення думки** та отримання інформації;
- **захист прав** у порядку судового розгляду або шляхом рішення органу опіки та піклування, медіації, інших альтернативних заходів позасудового врегулювання;
- **рівень правових гарантій** у разі позасудових способів врегулювання спору;
- **наслідки** судового або позасудового розгляду для дитини;
- **порядок, строки і способи виконання судового рішення** за участі чи стосовно інтересів дитини

Щодо провадження:

- **місцезнаходження суду**, органу опіки та піклування;
- **дата, час і місце засідання**;
- **логістична інформація**, особа-супроводжувач у разі офлайн-участі, технічна спроможність і особа, відповідальна за організацію участі онлайн;
- **мова, якою відбувається провадження**, можливість залучення перекладача;
- **відкритий / закритий** судовий розгляд;
- **захист персональних даних дитини**, конфіденційність;
- **право на незалежного представника** в разі конфлікту інтересів між батьками і дітьми

Щодо осіб і їхніх ролей:

- **роль дитини**, яку вона може відігравати в процесі;
- **роль батьків** (інших родичів) як сторін;
- **роль суду, органу опіки та піклування**, спеціаліста, судового експерта, свідків та інших учасників;
- **процесуальні дії** за участі дитини;
- **механізми підтримки дитини** (психолог, педагог, лікар, фахівець ССД, соціальний працівник, представник закладу освіти, охорони здоров'я, інституційного догляду тощо);
- **особи / органи та способи надання допомоги** в разі перебування дитини за кордоном

Щодо процедури заслуховування дитини:

- **способи з'ясування поглядів дитини:** безпосередньо в суді; органом опіки та піклування; психологом; судовим експертом;
 - **місце, день, час з'ясування думки дитини,** офлайн- чи онлайн-формат, тривалість процедури, перерви;
 - **попереднє ознайомлення** з приміщенням суду чи органом / установою, де відбувається з'ясування думки дитини (кімната очікувань, туалет, укриття на випадок сигналу повітряної тривоги);
 - **перевірка технічної спроможності** та демонстрація дитині вигляду на екрані зали чи кабінету, де відбуватиметься процедура, порядок включення звуку, камери, порядок дій у разі розриву інтернет-з'єднання;
 - **обстановка** (зал засідань, кабінет судді, кабінет спеціаліста органу опіки та піклування, психолога, експерта);
 - **коло присутніх** (суддя, психолог, експерт, адвокат, батьки, інші особи);
 - **аудіо- чи відеофіксація** зустрічі, засідання;
 - **супровід дитини** батьками / одним із батьків, іншою особою під час заслуховування думки та можливість опитування без присутності батьків за відповідним рішенням суду;
 - **послідовність процесуальних дій** і форма заслуховування думки / опитування дитини (бесіда, вільна розповідь, питання — відповіді, письмове анкетування, малюнки, інше);
 - документування результату (висновок, протокол, характеристика, рішення тощо)
 - **можливість висловити погляди** письмово або шляхом аудіовізуальної заяви дитини;
 - випадки та підстави для повторного заслуховування дитини;
 - **право на повагу і делікатність** у спілкуванні;
 - **право дитини бути почутою, однак** врахування її поглядів не обов'язково визначатиме остаточне рішення;
 - **право знати зміст рішення**, зокрема в якому погляди дитини не було підтримано.
-

Додаток 5

Приклад підготовки дитини до заслуховування

«Привіт, скоро в тебе відбудеться розмова із суддею, під час якої в тебе будуть питати про твою сім'ю, щоб в результаті ухвалити найкраще рішення. Чому суддя приймає таке рішення? Тому що мама і тато не змогли дійти спільної згоди. І тут їм допомагає суд зрозуміти, як краще зробити для тебе. Відчувати хвилювання перед спілкуванням із суддею — це нормально для такої ситуації. Але пам'ятай, що суддя хоче почути саме твою думку, і вона є дуже важливою».

Що таке суд і хто там буде?

«**Суд** — це місце, де дорослі за допомогою суду вирішують, як зробити так, щоб тобі було краще та комфортно, при цьому щоб ти мав / мала змогу підтримувати зв'язок із своєю сім'єю.

У суді будуть:

суддя — головна людина в суді. Він / вона слухає всіх і вирішує, як краще зробити, щоб твої інтереси були захищеними;

секретар судового засідання — це особа, яка записує все, що кажуть у залі суду, це робиться для того, щоб потім у всіх була змога проаналізувати, що відбувалось під час засідання;

адвокат — це особа, яка представляє інтереси мамі / тата або твої інтереси та може поставити так само тобі запитання;

судовий експерт — це спеціаліст, який допомагає судді, він / вона досліджує різні документи або те, що було сказано в суді, щоб пояснити що сталося, їхня робота — зробити так, щоб рішення було справедливим;

психолог — особа, яка буде поруч із тобою, підтримуватиме тебе, ставитиме запитання. Він / вона знає, як спілкуватися з дітьми, та допомагає дітям комунікувати в суді;

орган опіки та піклування — це фахівці, які працюють із дітьми та можуть представляти їхні інтереси в судах».

Де може проходити розмова?

«**У залі суду** — це приміщення суду, де збираються всі учасники і висловлюють свою позицію. Коли суддя буде з тобою спілкуватись, то твої батьки вийдуть із зали. З тобою там також залишиться психолог, який / яка буде тебе підтримувати».

«**У режимі відеоконференції** — ти можеш бути у своїй кімнаті / дружньому приміщенні, а суддя та адвокати батьків будуть у залі судового засідання. Мама / тато залишать тебе наодинці, вони вийдуть із кімнати, і ти зможеш поспілкуватись із суддею та психологом».

Про що в тебе можуть запитувати?

«У тебе можуть запитати про твою сім'ю, про твоє спілкування з рідними, як ти проводиш із ними час і як ти до них ставишся, а вони до тебе, із ким бажаєш проживати. Пам'ятай: немає правильних чи неправильних відповідей, є твоя думка, і саме вона важлива для судді».

Що можна взяти з собою?

«Візьми улюблену іграшку чи річ, яка тебе підтримує, але спитай у дорослих, чи це дозволено, бо не всі речі можна брати в суд».

Як проходитиме розмова?

«Поруч із тобою будуть психолог і суддя, на час розмови твоїх батьків попросять вийти, щоб ти почувався / почувалась вільно і міг / могла висловити свою думку».

Що можна говорити, спілкуючись із суддею?

«Відповідай на питання щиро, можеш говорити про свої почуття та емоції, адже це допоможе судді краще зрозуміти тебе та чого хочеш ти;

скажи, якщо не знаєш відповіді на запитання або чогось не пам'ятаєш, попроси психолога або суддю, щоб вони повторили питання ще раз або спитали інакше, якщо ти не розумієш питання;

якщо відчуваєш, що втомився / втомилась або тобі треба в туалет, то можеш попросити перерву».

Що буде після розмови?

«Ти підеш додому, можливо, в інше місце, куди вирішиш, з дорослим, з яким прийшов / прийшла. Ти можеш розповісти йому / їй, як усе пройшло. Суддя проаналізує те, що ти сказав / сказала, та згодом ухвалить рішення, про яке тобі повідомлять батьки».

Додаток 6

Процедура заслушування дитини судом

Етап	Основні дії	Суд	Психолог	Орган опіки та піклування / представники	Адвокат	Батьки
Ініціювання	Визначення потреби та чим вона обумовлена в заслушуванні дитини в суді, підготовка клопотання	Приймає рішення про доцільність заслушування дитини; спільно з учасниками визначає формат проведення (наживо чи онлайн)	Консультує щодо готовності дитини, ризиків травмування, надає рекомендації щодо умов проведення заслушування дитини	Інформує суд про сімейні обставини, можливі загрози для дитини	Готує або підтримує клопотання, забезпечує представлення інтересів дитини, дотримуючись її найкращих інтересів	Ініціюють заслушування або погоджують, висловлюючи згоду чи заперечення, вживають дії в найкращих інтересах дитини
Підготовка	Узгодження дати, місця, складу учасників; підбір фахівців, які будуть разом із дитиною на засіданні	Постановляє ухвалу, визначає порядок участі сторін; уточнює склад осіб, які будуть присутні під час слухання; збирає від сторін перелік питань, які необхідно поставити дитині та/або передати психологу для переформулювання відповідно до вікових та індивідуальних особливостей дитини	Оцінює психоемоційний стан дитини, перевіряє її готовність до спілкування; узгоджує форму; готує дитину до судового засідання, пояснюючи процедуру та мету її проведення	Надає інформацію про умови проживання, поведінку батьків, стосунки в родині або іншу інформацію, яку важливо врахувати під час проведення судового засідання	Забезпечує правове представництво і супровід дитини, подає клопотання щодо умов слухання, подає заперечення, складає перелік запитань до дитини	Вживають дій щодо підготовки дитини до її заслушування, пояснюють, що буде відбуватися, але не впливають на дитину, не розповідають, що і як казати
Організація простору	Забезпечення дружнього середовища	Приймає рішення щодо місця заслушування дитини: окрема кімната, зала судового засідання тощо;	Створює дружню атмосферу, надає емоційну підтримку; допомагає дитині адаптуватися до	Сприяє організації простору відповідно до своїх можливостей; висловлює свою	Спостерігає за дотриманням процесуальних гарантій,	Не заходять у кімнату / залу, не втручаються в разі присутності, не коментують

Етап	Основні дії	Суд	Психолог	Орган опіки та піклування / представники	Адвокат	Батьки
		приймає рішення щодо формату: наживо чи дистанційний формат	умов судового засідання	думку щодо місця заслуховування та формату	не втручається в сам процес опитування; забезпечує правовий захист інтересів дитини	зміст сказаного дитиною
Проведення судового засідання — безпосереднє заслуховування дитини	Безпосереднє спілкування з дитиною та з'ясування її поглядів	Веде процес, ставить або узгоджує запитання; забезпечує нейтральність ситуації	Ставить запитання, допомагає дитині висловити свої погляди, зокрема й за допомогою інструментарію	Спостерігає, запобігає сторонньому впливу	Пояснює дитині процедуру проведення, слідує за дотриманням найкращих інтересів дитини	Забезпечують комфорт і підтримку дитині
Фіксація результатів	Узагальнення висловлювань дитини та додаткових спостережень	Оформляє протокол судового засідання, в якому фіксується думка дитини, приймає рекомендації психолога та пояснення представника органу опіки та піклування; долучає до матеріалів справи дотичні документи (до прикладу, висновок психолога)	Складає письмовий висновок або надає усні консультації суду після заслуховування дитини	Отримує копію протоколу, долучає свої спостереження до комплексного звіту	Отримує копії процесуальних документів, може заявити клопотання щодо уточнення протоколу	Ознайомлюються з рішеннями / висновками суду
Після судового засідання	Підтримка дитини та пояснення подальших дій і судових рішень зрозумілою для дитини мовою	Дякує дитині за взаємодію, підтверджує завершення процедури в дружній формі	Може надати інформацію дитині про подальші кроки	За потреби організовує подальший супровід або консультування сім'ї	Пояснення дитині подальших кроків у межах провадження	Підтримка дитини

Актуальна судова практика, що стосується питань з'ясування поглядів дитини судом

Трансформація суспільних відносин у сфері сімейного права впливає на практику судів, спонукаючи шукати індивідуальні процесуальні рішення для з'ясування поглядів дитини з урахуванням конкретних обставин справи. Питання безпосереднього заслуховування дитини в суді вирішується протокольною чи процесуальною ухвалою суду за результатом розгляду відповідного клопотання сторони спору чи за ініціативою суду. Нижче наведено актуальну судову практику, що стосується питань з'ясування поглядів дитини судом.

Прикладом постановлення ухвали про забезпечення права дитини бути заслуханою шляхом окремого процесуального документа служить ухвала Бахмацького районного суду Чернігівської області від 01.06.2021 про забезпечення права дитини бути заслуханою, справа № 2/728/286/21⁵²:

«Враховуючи вікові особливості дитини, специфіку спірних правовідносин, позицію батьків та наявність спеціального приміщення для з'ясування думки дитини, Суд вважає за необхідне провести відповідну процедуру без участі батьків із створенням умов для уникнення травмування дитини під час перебування в суді.

Суд постановив:

Забезпечити дитині право бути заслуханою під час вирішення спору щодо місця проживання дитини.

Опитування дитини проводити в спеціально обладнаному залі судових засідань без участі батьків.

Здійснювати фіксування за допомогою звукозаписувального технічного засобу».

Як приклад **забезпечення явки дитини й психолога для з'ясування думки в суді**, можна навести ухвалу Великоберезнянського районного суду Закарпатської області від 22.02.2024 у справі № 298/1392/22⁵³, за змістом якої зазначено:

«Матеріали справи не містять доказів того, що неповнолітня дитина не здатна самотійно висловлювати свою думку. З огляду на це, враховуючи вік дитини, його достатній рівень розуміння, можливість висловлювати свою думку самотійно, суд приходить до висновку про доцільність заслуховування його думки під час вирішення судом даного спору.

Виходячи з того, що згідно матеріалів справи на час її розгляду неповнолітня дитина проживає разом з позивачем за первісним позовом (відповідачем за зустрічним позовом), суд вважає необхідним покласти на останнього обов'язок із забезпечення явки неповнолітньої дитини у судові засідання, а також забезпечити присутність у судовому засіданні психолога, якого слід залучити з Ліцею (...).

Суд постановив:

Заслухати думку неповнолітнього в цивільній справі № 298/1392/22 з приводу заявлених вимог в присутності психолога Великоберезнянського ліцею Великоберезнянської селищної ради Ужгородського району Закарпатської області.

Призначити справу до судового розгляду по суті за правилами загального позовного провадження у відкритому судовому засіданні в залі суду на 15 годину 30 хвилин 4 березня 2024 року.

У судові засідання для розгляду справи по суті викликати учасників справи, представників **та психолога**.

⁵² Ухвала Бахмацького районного суду Чернігівської області про забезпечення права дитини бути заслуханою від 01 черв. 2021 р. у справі № 728/692/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97342315>.

⁵³ Ухвала Великоберезнянського районного суду Закарпатської області від 22 лют. 2024 р. у справі № 298/1392/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117269431>.

Психологу при собі мати підтверджуючі документи на право займатись діяльністю за фахом у сфері психології.

Керівнику Ліцею (місцезнаходження: ...) забезпечити явку психолога в судове засідання на 15 годину 30 хвилин 4 березня 2024 року.

Зобов'язати позивача забезпечити в судове засідання явку ОСОБА_3 для заслуховування думки дитини з приводу заявлених вимог».

Ухвалою Гоцанського районного суду Рівненської області від 30.05.2023 у справі 557/488/23⁵⁴ **потребу явки дитини й психолога для з'ясування думки в суді** вирішено таким чином:

«Враховуючи предмет та характер спору, який стосується інтересів малолітньої дитини, суд вважає, що її думка щодо вирішення спору матиме істотне значення для вирішення справи та об'єктивного з'ясування її обставин.

Суд постановив:

Заслухати думку малолітнього в цивільній справі № 557/488/23 з приводу заявлених вимог в присутності психолога комунальної установи “Інклюзивно-ресурсний центр” Гоцанської селищної ради Гончарової Марини Миколаївни.

Призначити справу до судового розгляду по суті за правилами загального позовного провадження у відкритому судовому засіданні в залі суду на 14 годину 00 хвилин 26 червня 2023 року.

У судове засідання для розгляду справи по суті викликати учасників справи, представників та психолога.

Психологу при собі мати підтверджуючі документи на право займатись діяльністю за фахом у сфері психології.

Керівнику комунальної установи “Інклюзивно-ресурсний центр” Гоцанської селищної ради (місцезнаходження: ...) забезпечити явку психолога в судове засідання ...

Зобов'язати позивача забезпечити в судове засідання явку ОСОБА_4 для заслуховування думки дитини з приводу заявлених вимог».

Прикладом доручення суду службі у справах дітей з'ясувати думку дитини під час невимушеної бесіди служить ухвала Тростянецького районного суду Сумської області від 06.06.2023 у справі № 588/790/23⁵⁵.

«Суд з метою забезпечення прав дітей сторін справи бути заслуханими щодо їх бажання проживати з одним із батьків, дійшов висновку про необхідність виклику ОСОБА_6 для бесіди в судовому засіданні за участі представника Відділу “Служба у справах дітей” Тростянецької міської ради, а з метою недопущення травмування малолітнього 2015 року народження, суд вважає необхідним доручити Відділу “Служба у справах дітей” Тростянецької міської ради забезпечити проведення невимушеної бесіди у комфортних для малолітнього сина сторін умовах з метою з'ясування його думки щодо місця проживання, про результати якої повідомити суд.

Суд постановив:

У судове засідання для розгляду справи по суті викликати учасників справи, а також неповнолітню ОСОБА_8.

Доручити Відділу “Служба у справах дітей” Тростянецької міської ради забезпечити проведення невимушеної бесіди з ОСОБА_9 у комфортних для нього умовах з метою з'ясування його думки щодо місця проживання, про результати якої повідомити суд до 28 червня 2023 року».

⁵⁴ Ухвала Гоцанського районного суду Рівненської області від 30 трав. 2023 р. у справі № 557/488/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111223077>.

⁵⁵ Ухвала Тростянецького районного суду Сумської області від 06 черв. 2023 р. у справі № 588/790/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111325804>.

Ухвала Сосницького районного суду Чернігівської області від 09.07.2024 у справі № 745/65/24⁵⁶ наведена як зразок **доручення іншому суду забезпечити проведення судового засідання в режимі відеоконференції за участю дитини та психолога.**

«В судове засідання призначене на 18.07.2024 року на 14:00 год. викликається дитина для з'ясування думки дитини, щодо вирішення спору. Також, зобов'язано Ніжинський центр соціально-психологічної реабілітації дітей Служби у справах дітей Чернігівської облдержадміністрації забезпечити явку дитини.

Від Ніжинського центру соціально-психологічної реабілітації дітей Служби у справах дітей Чернігівської облдержадміністрації надійшов лист, з якого вбачається, що явку дитини вони можуть забезпечити до Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області та просять провести судове засідання призначене на 18.07.2024 року 14:00 год. в режимі відеоконференції.

Суд ухвалив:

*Судове засідання у справі за позовом про припинення опіки, звільнення від обов'язків опікуна та скасування розпорядження, призначене на 18.07.2024 на 14:00 год. **провести в режимі відеоконференції** із Ніжинським міськрайонним судом Чернігівської області.*

Доручити Ніжинському міськрайонному суду Чернігівської області забезпечити проведення судового засідання призначеного на 18.07.2024 о 14:00 год. в режимі відеоконференції за участю дитини та психолога Ніжинського ЦСПРД Служби у справах дітей Чернігівської облдержадміністрації.

Копію ухвали про участь особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції направити негайно Ніжинському міськрайонному суду Чернігівської області та особам, які братимуть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Зобов'язати відповідальну особу Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області, встановити особу психолога Ніжинського центру соціально-психологічної реабілітації дітей Служби у справах дітей Чернігівської облдержадміністрації, та перебувати з ним та дитиною до закінчення судового засідання».

Доручення суду щодо залучення працівників Посольства України для з'ясування думки дитини під час її перебування за кордоном оформлено ухвалою Комінтернівського районного суду м. Харкова 27.02.2025 у справі № 641/603/24⁵⁷.

«У підготовчому засіданні представником позивача за первісним позовом заявлено клопотання про витребування доказів, в якому просить надати судові доручення про надання правової допомоги до Місцевого (районного) суду міста Ейленбурґ (нім. — Amtsgericht Eilenburg), який розташований за адресою: Вальтер-Ратенау-штрассе, 9, Ейленбурґ, Німеччина (нім. Walther-Rathenau-Strasse 9, 04838 Eilenburg, Deutschland) та доручити: провести допит малолітнього ОСОБА_3 з метою з'ясування його думки щодо проживання разом з батьком, а також щодо інших питань, що стосуються його життя; зібрати докази щодо умов проживання дитини у житлі за адресою: АДРЕСА_1 (нім. — АДРЕСА_1), зокрема, відомості щодо правових підстав та умов користування житлом, його розміру та інших технічних умов, кількості осіб, які проживають у цьому житлі, його відповідності санітарним та іншим нормам, наявності умов для навчання та відпочинку дитини та щодо інших умов, які є необхідними для її повноцінного розвитку; під час виконання доручення дозволити Місцевому (районному) суду міста Ейленбурґ залучати службу в справах дітей чи інші органи (осіб), які є компетентними та необхідними для вчинення відповідних процесуальних дій на території Німеччини.

Суд постановив:

Доручити працівникам Посольства України у Федеративній Республіці Німеччина (або підпорядкованій йому установі на території Німеччини):

⁵⁶ Ухвала Сосницького районного суду Чернігівської області від 09 лип. 2024 р. у справі № 745/65/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120268622>.

⁵⁷ Ухвала Комінтернівського районного суду м. Харкова від 27 лют. 2025 р. у справі № 641/603/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125498098>.

- 1 **З'ясувати думку малолітнього шляхом його допиту щодо питання відношення дитини до батьків, бажання дитини проживати разом з батьком або матір'ю;**
- 2 **З'ясувати умови проживання у житловому приміщенні за адресою: АДРЕСА_1 (нім. — АДРЕСА_1), шляхом складання акту обстеження умов проживання, зокрема, відомості щодо правових підстав та умов користування житлом, кількості осіб, які проживають у цьому житлі, його відповідності санітарним та іншим нормам, наявності умов для навчання, розвитку та відпочинку дитини.**
- 3 **Під час виконання доручення дозволити Посольству України у Федеративній Республіці Німеччина (або підпорядкованій йому установі на території Німеччини) залучати психолога, працівника служби в справах дітей чи інші органи (осіб), які є компетентним та необхідними для вчинення відповідних процесуальних дій на території Німеччини.**

Отримані і складені документи за наслідком проведених процесуальних дій, надіслати до Комінтернівського районного суду міста Харкова (місцезнаходження: ...), для приєднання до матеріалів цивільної справи № 641/603/24».

[illegible]

[illegible]

Методичні рекомендації

щодо реалізації права дитини
БУТИ ЗАСЛУХАНОЮ
при розгляді цивільних справ

Бугаєць Тамара, Гретченко Лариса, Грицевич Олександра, Козлова Анна, Пархоменко Павло

Папір офсетний. Друк офсетний.

формат 64 × 90 / 16

Ум.-друк. арк. 7,7. Обл.-вид. арк. 7,9.

Дизайн та верстка ТОВ «Обнова Компані».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавництва ДК №4730

Не для продажу.